

Ekolojik Krizin Düşünsel Kökeni: Ekolojik Yabancılaşma İçindeki Modern İnsan

Bilgehan EMEKLİER(*)

Öz

Küresel ekolojik kriz, bir örümcek ağı gibi iç içe geçmiş, çok boyutlu ve çok karmaşık bir sorunlar yumağıdır. Bu çalışma, konjonktürel ve yapısal nedenlerinin ötesinde küresel ekolojik krizin zihniyet boyutunu konu edinmektedir. Söz konusu zihniyet problemini "ekolojik yabancılaşma içindeki modern insan" olarak kavramsallaştırdığı prototip üzerinden ele almakta ve bu özneyi ekolojiyle ontolojik bir bağ kuramamış, ekolojiden uzak veya kopuk bir insan prototipi olarak tanımlamaktadır. Bahsi geçen prototipik öznenin zihniyet yapısını mekân, epistemoloji, eko-psikoloji ve doğa parametreleri çerçevesinde inşa ettiği dört ana önerme üzerinden analiz etmektedir. Buna göre öncelikle ben-merkezci ve mülkiyetçi bir mekân algısına sahip ekolojik yabancılaşma içindeki modern insan yalnızca kendisine ait olduğunu varsaydığı bir evrende tek başına yaşadığını zannetmektedir. İkinci olarak duygu ve değerden kopuk katı bir pozitivist ve rasyonalist epistemolojiyle donanmış ekolojik yabancılaşma içindeki modern insan ekolojiyi akıl ve gözlem yoluyla çözümlenebileceği mekanik bir olguya indirgemektedir. Üçüncüsü kapitalist modern sistemin etkisi altında tüketimci ve hazcı bir psikolojiyle hareket eden söz konusu özne, ekolojiyi de sahip olunması ve tüketilmesi gereken bir meta olarak görmektedir. Son olarak kendini doğadan üstün gören bu insan doğayı hükmedilmesi gereken bir nesne olarak algulamaktadır. Bu çerçevede çalışma ekolojik yabancılaşma içindeki modern insanın zihniyetini değiştirip dönüştürmek zorunda olduğunu ve bunun için kadim medeniyetlerdeki ekolojik bilinç ve ekolojik psikolojinin yeniden canlandırılması gerektiğini önermektedir.

Anahtar Kelimeler: Ekolojik Kriz, Ekolojik Yabancılaşma, Mekân, Epistemoloji, Eko-psikoloji, Doğa.

Derleme Makale

Geliş Tarihi: 09.02.2024

Kabul Tarihi: 26.11.2024

(*) Dr. Öğr. Üyesi, Manisa Celal Bayar Üniversitesi, Salihli Meslek Yüksek Okulu, Yönetim ve Organizasyon Bölümü.

E-posta: bilgehan.emeklier@cbu.edu.tr

ORCID ID: <https://orcid.org/0000-0003-3402-1013>

Bilgehan Emeklier, "Ekolojik Krizin Düşünsel Kökeni:Ekolojik Yabancılaşma İçindeki Modern İnsan,"
Üsküdar Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi, no. 19 (Kasım 2024): 97-121.

DOI: <https://doi.org/10.32739/uskudarsbd.10.19.149>

Bu eser [Creative Commons Atf-GayriTicari-Türetilemez 4.0 Uluslararası Lisansı](https://creativecommons.org/licenses/by-nc-nd/4.0/) ile lisanslanmıştır.

The Intellectual Origins of the Ecological Crisis: Modern Human in Ecological Alienation

Bilgehan EMEKLIER^(*)

Abstract

The global ecological crisis is a multi-dimensional and multi-complex set of problems intertwined like a cobweb. Aside from the conjunctural and structural reasons, this study focuses on mentality as the source of the global ecological crisis. The article addresses this mentality issue through the prototype conceptualized as the “modern human in ecological alienation” and briefly defines this subject as a human prototype that has not established an ontological connection with ecology and is distant or disconnected from it. The article analyses the mental structure of this prototypical subject through four main propositions constructed within the parameters of environment, epistemology, eco-psychology, and perception of nature. Accordingly, first, the modern human in ecological alienation, with self-centred and possessive perception of the environment, believes that they live alone in a universe that they assume belongs only to themselves. Second, armed with a rigid positivist and rationalist epistemology disconnected from emotion and value, the modern human in ecological alienation reduces ecology to a mechanical phenomenon that can be analyzed through reason and observation. Third, under the influence of the capitalist modern system, the subject, acting with a consumerist and hedonistic psychology, views ecology as a commodity to be owned and consumed. Finally, such a person, who considers themselves superior to nature, perceives nature as an object to be dominated. In this framework, the study suggests that modern human in ecological alienation needs to change and transform their mentality. To achieve this, the ecological consciousness and ecological psychology of ancient civilizations should be revived.

Keywords: Ecological Crisis, Ecological Alienation, Environment, Epistemology, Eco-psychology, Nature.

Compilation Article

Submission Date: 09.02.2024

Acceptance Date: 26.11.2024

^(*) Asst. Prof. PhD., Manisa Celal Bayar University, Salihli Vocational School, Department of Administration and Organization.

E-mail: bilgehan.emeklier@cbu.edu.tr

ORCID ID: <https://orcid.org/0000-0003-3402-1013>

Bilgehan Emeklier, “The Intellectual Origins of the Ecological Crisis: Modern Human in Ecological Alienation,” *Üsküdar University Journal of Social Sciences*, no. 19 (November 2024): 97-121.

DOI: <https://doi.org/10.32739/uskudarsbd.10.19.149>

This work is licensed under a [Creative Commons Attribution-NonCommercial-NoDerivatives 4.0 International License](https://creativecommons.org/licenses/by-nc-nd/4.0/).

Giriş

Küremiz belki de tarihin hiç tanık olmadığı kadar büyük bir tehdit altındadır; acil ve somut çözümler getirilmediği takdirde geri dönüşü imkânsız tahribatlara yol açacak bir ekolojik krizle karşı karşıyayız. Küresel ısınma, iklim değişikliği, buzulların erimesi, sera gazı salınımı, ozon tabakasının incelmeye başlaması, çevre felaketleri, biyolojik çeşitliliğin azalması, kuraklık, yeraltı sularının çekilmesi, tarımsal verimliliğin düşmesi, gıda ve suya erişimdeki sorunlar günümüz insanının ve tüm canlıların yanı sıra gelecek nesillerin de varoluşsal bir tehdit altında olduğunu göstermektedir. Nitekim 16. yüzyıldan bu yana en az 680 omurgalı türün nesli tükenirken¹ 1970'ten beri küresel yaban hayatı nüfusunun %69'u yok olmuştur.² Önümüzdeki on yıllarda ise yaklaşık bir milyon hayvan ve bitki türü yok olma tehlikesiyle karşı karşıyadır.³ Modern dünyadaki biyoçeşitliliğin giderek yok olduğunu gösteren bu rakamların yanı sıra dünyamızın gelecek projeksiyonuna dair tahminler de ne yazık ki hiç iç açıcı değil. Örneğin OECD'nin 2100 yılına kadarki küresel ısınma tahminlerinde gerekli önlemlerin alınması durumundaki iyimser senaryoya göre sıcaklık 2 derece artarken, kötü senaryoya göre bu ısınma 3 ile 6 derece arasında olacaktır.⁴ Bununla birlikte ekolojik kriz kaynaklı iklim göçünün ya da ekolojik göçün kıtalararası bir göç dalgasına ve toplumsal mobilizasyona neden olacağı beklenmektedir. Nitekim 2050'li yıllara dair bazı tahminler bizlere bu konuda çarpıcı rakamlar sunmaktadır. Dünya Bankası'nın yüksek emisyonları ve eşit olmayan kalkınma verilerini yansıtan kötümser senaryosunda ortalama 170,3 milyon insan topraklarından göç etmek zorunda kalacaktır.⁵

Böylesi çok boyutlu ve karmaşık bir denklemden oluşan küresel bir sorun(sal)a yalnızca konjonktürel eylem planları, kısa vadeli çözümler veya popülist retoriklerle yaklaşılamayacağı aşikâr; zira sorunun kökeni derindedir, tarihseldir ve felsefidir. Bu nedenle günümüzdeki küresel ekolojik krizin felsefi ve tarihsel arka planına inerek sorunun altında yatan zihniyet problemlerine yoğunlaşmak gerekir. Böylesi felsefi bir çabanın mütevazı bir girişimi olan bu makale, sonuçlarını her geçen gün fazlasıyla hissettiğimiz küresel ekolojik krizin derin köklerine inmeye çalışıp konuya kavramsal, felsefi ve tarihsel bir perspektiften yaklaşarak sorunun temelinde bir zihniyet probleminin yattığını ileri sürmektedir. Söz konusu zihniyet problemini, "ekolojik yabancılaşma içindeki modern insan" olarak kavramsallaştırdığı prototip

¹ UN Report: *Nature's Dangerous Decline 'Unprecedented'; Species Extinction Rates 'Accelerating'*, <https://www.un.org/sustainabledevelopment/blog/2019/05/nature-decline-unprecedented-report/>, 2019.

² WWF's *Living Planet Report Reveals a Devastating 69% Drop in Wildlife Populations on Average in Less Than a Lifetime*, <https://wwf.ca/media-releases/living-planet-report-international-2022/>, 2022.

³ UN Report.

⁴ OECD, *Climate Change in Figures*, <https://www.oecd.org/environment/cop21-climate-change-in-figures.htm>

⁵ Söz konusu iklim göçmeni nüfusunun bölgesel dağılımının şu şekilde olacağı tahmin edilmektedir: Sahra-altı Afrika'da 85,7 milyon iklim göçmeni (nüfusunun %4,2'si), Doğu Asya ve Pasifik'te 48,4 milyon iklim göçmeni (nüfusunun %2,5'i), Güney Asya'da 40,5 milyon iklim göçmeni (nüfusunun %1,8'i), Latin Amerika'da 17,1 milyon iklim göçmeni (nüfusunun %2,6'sı), Kuzey Afrika'da 19,3 milyon iklim göçmeni (nüfusunun %9'u), Doğu Avrupa ve Orta Asya'da 5,1 milyon iklim göçmeni (nüfusunun %2,3'ü). WORLD BANK, *Groundswell Part 2: Acting on Internal Climate Migration*, <https://openknowledge.worldbank.org/entities/publication/2c9150df-52c3-58ed-9075-d78ea56c3267>, (2021): 80.

üzerinden incelemekte ve ekolojik yabancılaşma içindeki modern insanı ekolojiyle varoluşsal bir bağ kuramamış ya da ekolojiden uzak veya kopuk bir yaşam kültürü benimsemiş bir insan prototipi olarak tanımlamaktadır. Bu prototipik öznenin zihin dünyasını mekân, epistemoloji, eko-psikoloji ve doğa ilişkisi çerçevesinde inşa ettiği dört ana önerme üzerinden derinleştirip analiz etmektedir. Bu bağlamda çalışmada öncelikle ekolojik yabancılaşma kavramına yer verilecek, ardından ekolojik yabancılaşma içindeki modern insanın kavramsal tanımı yapılarak bu insanın mekân algısı, epistemolojik anlayışı, eko-psikolojisi ve doğa algısı üzerinde durularak söz konusu prototipin zihniyet yapısı tartışılacaktır. Sonuç kısmında ise ekolojik krizle mücadelede düşünsel bir değişim ve dönüşümünün kaçınılmaz olduğu vurgulanarak, bunun için kadim medeniyetlerde zaten var olan ekolojik bilinç ve ekolojik psikolojinin hatırlanması, içselleştirilmesi ve kolektif eyleme dönüştürülmesi gerektiği üzerinde durulacaktır.

Ekolojik yabancılaşma

Öncelikle yabancılaşma kavramını literatüre kazandıran Hegel'e göre yabancılaşma en yalın tanımıyla ruhun (*Spirit*) dünyayı dışsallaştırmasında kendi özünü tanımayı başaramadığı ve özünden uzaklaştığı bir durumdur.⁶ Üzerinde ayrıntılı durduğu için kavramla özdeşleşen Marx'a göre kapitalist üretim ilişkilerinin yol açtığı yabancılaşma, insanın emeğini ve ürettiği ürünü dışsal bir varoluş olarak görmeye başlaması ve kendine yabancı olarak anlamlandırmasıdır; bu aslında yaşamsal gerçekliğinin kaybolmasıdır ve böylece insan sadece kendine ve diğerlerine karşı yabancılaşmaz, aynı zamanda tüm duysal dış dünyasına, anlamlandırdığı ilişkiler ve yetkinlikleri dahil her şeye yabancılaşır.⁷ Marx'tan yola çıkan Erich Fromm ise yabancılaşmayı şu şekilde özetler: "Yabancılaşma, kişinin dünyayı ve kendini pasif ve alıcı bir biçimde, yani edilgen olarak kabul etmesi demektir. Bu da nesne ile öznenin birlikte oluşu gerçeğinin fark edilememesi, yani dünyanın bir bütünsellik olarak algılanamaması anlamına gelir".⁸ Başka bir deyişle yabancılaşma insanın kendine, başkasına, çevresine ve doğaya yabancı kalma durumudur ve nesnenin özneye hükmetme halidir.⁹

Günümüzde insanların sosyal gücünde ve karşılıklı bağımlılıklarındaki nesnel artışa rağmen hızlı kültürel, teknolojik ve çevresel değişim aynı zamanda yalnızlık duygusunu da yoğunlaştırmaktadır. Dolayısıyla çağdaş kapitalist toplumların bu çelişmesine içkin olan yabancılaşma kavramı toplumsal parçalanma, ayrışma ve sosyal hayal kırıklığının yanı sıra sosyal güçsüzlük ve izolasyonu, bireyin öz benliğinden ve çevresinden kopmasını da içerir.¹⁰

⁶ Louis Dupré, "Hegel's Concept of Alienation and Marx's Reinterpretation of it," *Hegel-Studien* 7, (1972): 220.

⁷ Karl Marx, *The Economic and Philosophic Manuscripts of 1844 and the Communist Manifesto*, çev. Martin Milligan (New York: Prometheus Books, 1988), 72, 106; Karl Marx, *Grundrisse*, çev. Martin Nicolaus (New York: Random House, 1973), 162.

⁸ Erich Fromm, *Marx'in İnsan Anlayışı*, çev. Kaan H. Ökten (İstanbul: Arıtan Yayınevi, 1992), 125.

⁹ Faruk Yalvaç, "Alienation and Marxism: An Alternative Starting Point for Critical IR Theory," <https://www.e-ir.info/2022/01/27/alienation-and-marxism-an-alternative-starting-point-for-critical-ir-theory/2022>.

¹⁰ Emil Øversveen, "Capitalism and Alienation: Towards a Marxist theory of alienation for the 21st century,"

Kendi seçmediği veya seçemediği koşullarda insanın yerine getirdiği zorunlu eylemsellik, özerklik kaybına işaret eder. Hartmut Rosa, bu durumu sosyal hızın inanılmaz boyutlara ulaştığı günümüz modern toplumunda hızlanma kaynaklı köklerinden koparılmaya ve yabancılaşmaya ile açıklar.¹¹ Başka bir ifadeyle yabancılaşma, hız güdümlü toplumsallık içinde güncellenmiş; çok katmanlı değişim, belirsizlik ve istikrarsızlık içinde insanların onları çevreleyen maddi yapılardan başkalarıyla olan ilişkilerine, içinde buldukları kurumlardan kendi duygu ve inançlarına kadar yabancı kalmalarını ifade eden bir anlama dönüşmüştür.¹²

Bu bağlamda ekolojik yabancılaşma kavramının düşünsel kökenini Marx'ta bulmak mümkündür.¹³ Zira insan tıpkı kendi emeğine yabancılaştığı gibi doğadan da uzaklaşmıştır ve bu durum aynı zamanda özel mülkiyet ve doğal hammaddelerin üretim süreçlerindeki sınırsız kullanımıyla ilişkilidir. Doğa artık insanın içinde yaşadığı, onu kucaklayan, insanın ayrılmaz bir parçası değil; üretim sürecine giren bir dizi girdinin kaynağı haline gelmiştir. İnsan kapitalist kâr arzusu içinde doğanın ticari değerine odaklanarak doğaya karşı duyarsızlaşmıştır. Böylece aslında bir bütünü oluşturan insan-doğa ilişkiselliği bölünmüş, parçalanmış ve birbirinden uzaklaşmıştır.¹⁴ Nitekim ekolojik düşüncenin insan doğasına ve modern topluma yönelik eleştirilerini teorik bir zeminde derinleştiren Simon Hailwood, doğadan yabancılaşmanın insan-doğa ilişkisinde fiziksel, epistemolojik ve ontolojik bir kopuş olduğunu, çünkü modern düşünce ve yaşam tarzında doğanın sadece insan ihtiyaçlarına hizmet eden bir kaynağa indirildiğini ve böylece insanın doğanın geri kalanından soyutlanarak yabancılaşmaya yol açtığını vurgular. Hailwood'a göre insanın doğadan ayrışması, doğa üzerindeki etkilerini ve sorumluluğunu görmezden gelmesini kolaylaştırır ve doğayla kurulan bu indirgemeci ve araçsal ilişki, insanın doğaya olan etik sorumluluğunu zayıflatarak çevresel sorunların çözümünü de engeller.¹⁵

Buradan hareketle, en basit şekliyle ekolojik yabancılaşma, insanın doğadan giderek uzaklaşması ve doğal çevreye karşı duyarsızlaşma hali ve sürecidir. Bir başka deyişle ekolojik yabancılaşma, insanların yaşamlarında öz varlıklarına içkin arzu akışlarında, yaşamsal dinamiklerinde ve deneyimlerinde doğa ve diğer canlılarla kendi aralarında bağlantı kurmadıklarında ya da kuramadıklarında ortaya çıkar. Ekolojik yabancılaşmada insanın ekosistem ile arasında sürdürülebilir bir ilişki artık yoktur; birlikte yaşamın incelikleri üzerine

European Journal of Social Theory XX, no. X (2022): 2-3.

¹¹ Hartmut Rosa, *Social Acceleration: A New Theory of Modernity*, çev. Jonathan Trejo-Mathys (New York: Columbia University Press, 2013), 285-286.

¹² Rosa, *Social Acceleration*, 317-318.

¹³ Murray Bookchin, *The Ecology of Freedom: The Emergence and Dissolution of Hierarchy*, (Montreal/New York: Black Rose Books, 1991), xxvi. Marx'ın yabancılaşma kuramını doğa ve çevre bağlamında yeniden değerlendiren bir çalışma için bkz. Steven Vogel, "Marx and Alienation From Nature," *Social Theory and Practice* 14, no. 3 (1988): 367-387.

¹⁴ Peter Dickens, *Reconstructing Nature: Alienation, Emancipation and the Division of Labour* (London and New York: Routledge, 1996), 57-58.

¹⁵ Simon A. Hailwood, *Alienation and Nature in Environmental Philosophy* (Cambridge: Cambridge University Press, 2015), 16-17.

düşünsel ve eylemsel arayışlar yerini kayıtsızlığa ve derin bir ihmale bırakmıştır. Kapitalist sistemin dayattığı yaşam şekli içinde insanlar birbirinden, çevresinden ve doğadan ayrı oldukları için insan faaliyetleri ekolojik olarak tepkisizdir ve bu durum aşılması zor, sürekli tekrar eden yapısal krizler doğurur.¹⁶

Özetle ekolojik yabancılaşma bir yandan kapitalist sistemin diğer yandan modernist paradigmanın bir çıktısıdır. Kapitalist üretim ve tüketim ilişkileri insanların doğayı sadece bir kaynak veya kullanım nesnesi olarak görmesine neden olup insanı doğaya duyarsızlaştırırken, modernist düşünce ise insanın doğadan üstün olduğu, onu değiştirebileceği ve ona hükmedebileceği mitini inşa etmiştir.¹⁷ Böylece doğa, ekolojik olarak yıkıcı davranışa yol açacak şekilde insanlığın yabancılaştığı bir nesne haline dönüşmüş ve modern endüstriyel sistem insan-doğa bütününi parçalayarak doğayı dışsallaştırmıştır.¹⁸ Dolayısıyla modernist denklemde doğa, “aşağı öteki” (*inferior other*) konumuna indirgenirken; insan, varoluşunun ve tüm yaşamsal deneyiminin aslında ayrılmaz bir şekilde bağlı olduğu doğadan kopuk hale gelmiştir.¹⁹

Ekolojik yabancılaşma içindeki modern insanın zihniyet parametreleri

Johan Galtung “*On the dialectic between crisis and crisis perception*” başlıklı çalışmasında Batı medeniyetini karakterize eden insan prototipini *homo occidentalis oeconomicus axiomaticus* olarak kavramsallaştırmış, bu çerçevede söz konusu öznenin zihniyet parametrelerini mekân, zaman, bilgi, insan-tabiat, insan-insan ve insan-Tanrı ilişkisinden oluşan altı önermeyle analiz etmiştir.²⁰ Böylece Galtung Batı medeniyeti insan prototipinin düşünce sistematüğünü kuramsal bir bütünlük içinde ana hatlarıyla ortaya koymuş, Batı-insanının zihin dünyasını bizlere eleştirel bir çerçeve olarak sunmuştur. Gerek teorik iç tutarlılık gerekse de pratik uygulanabilirlik açısından uygun bir referans oluşturan söz konusu yaklaşım²¹ bizim bu makalede kavramlaştırdığımız ekolojik yabancılaşma içindeki modern insan ve bu prototipik kavramlaştırmamızın zihin dünyasını anlamlandırmaya çalıştığımız felsefi-kuramsal açılıma çıkış noktası oluşturmaktadır. Buradan hareketle biz de ekolojik yabancılaşma içindeki modern insan prototipini mekân, epistemoloji, eko-psikoloji, doğa üzerine inşa ettiğimiz dört ana önermeyle düşünsel bir temele oturtmaya çalışacağız.

¹⁶ Athina Karatzogianni ve Andrew Robinson, *Power, Resistance and Conflict in the Contemporary World Social: Movements, Networks and Hierarchies* (New York: Routledge, 2010), 37-39.

¹⁷ Elizabeth A. Walsh, “Ellen Swallow Richards and the “Science of Right Living”: 19th Century Foundations for Practice Research Supporting Individual, Social and Ecological Resilience and Environmental Justice,” *Journal of Urban Management* 7, no. 3 (2018): 134.

¹⁸ R.F.E. Mourits, *The Psychological Roots of Ecologically Destructive Consumptive Behaviour: Ecological Alienation and Self-alienation*, Thesis Philosophy of Psychology, (Leiden: Leiden University, 2021), 24.

¹⁹ Mourits, *The Psychological Roots*, 17-18.

²⁰ Johan Galtung, *On the Dialectic Between Crisis and Crisis Perception*, <https://www.transcend.org/galtung/papers/On%20the%20Dialectic%20Between%20Crisis%20and%20Crisis%20Perception.pdf>, 1983, 22-32.

²¹ Ahmet Davutoğlu, *Medeniyetlerin Ben İdraki: Medeniyet Teorisine Mukaddime* (İstanbul: Küre Yayınları, 2018), 51-52.

Bununla birlikte öncelikle ekolojik yabancılaşma içindeki modern insandan ne anla(ma) dığımızı değerlendirmek gerekir. Kavram tabii ki her modern bireyin ekolojiye yabancılaştığı ya da modern bireylerin hepsinin ekolojiyi yok saydığı anlamına gelmiyor. Zira bugün modern dünyada doğaya ve ekosisteme ekolojik bilinç ve sorumlulukla yaklaşan birçok modern birey bu psiko-sosyal soyutlamanın dışındadır. Fakat bununla birlikte modernleşme ve kapitalistleşme sürecini doğanın dışsallaştırılması ve ötekileştirilmesi olarak anlayan ve doğayı tahakküm altına alarak bunu yaşam biçimi haline dönüştüren bir zihniyet de var. Başka bir ifadeyle ekolojik yabancılaşma içindeki modern insan ekolojik bilinçten uzak, doğal çevreyi ve ekosistemi önemsemeyen bir yaşam tarzı benimsemiş insan prototipinin ana hatlarını çizmektedir. Dolayısıyla kavramsallaştırmamız doğaya, doğal çevreye ve ekosisteme yabancılaşmış zihin dünyasının prototipik bir soyutlaması olarak okunabilir. Nitekim insanın sahip olduğu dünya görüşü ve değer yargıları doğa ve çevre ile ilişkilerinde temel belirleyicidir ve söz konusu prototipik soyutlama ile bu gerçekliğin tartışılmaya açılması ve eleştirilmesi ilgili düşünce sistematğinde değişim ve dönüşümün ön koşulu olarak değerlendirilebilir; çünkü ekolojik problemlerin yalnızca yasal düzenlemeler ve teknolojik önlemler ile çözülemeyeceği artık anlaşılmıştır ve sorunun düşünsel ve ahlaki boyutunun gündemde tutulması gereklidir.²²

Ekolojik yabancılaşma içindeki modern insanın mekân algısı

Ekolojik yabancılaşma içindeki modern insanın zihniyet analizine ilişkin ilk önermemiz mekân algısıyla ilgilidir: Modern insan içinde yaşadığı yerküre ve evrenin yalnızca kendine ait olduğu, insan-merkezci bir mekân tasavvuruna sahiptir. İnsan-dışı tüm varlığı görmezden gelen bu tek boyutlu mekân algısı hem bireyi dünyanın merkezine yerleştirmiş hem de yerküreyi sorumsuzca kullanabileceği özel mülkü olarak görmesine yol açmıştır. Modern Avrupa'nın sömürgecilik ve kapitalistleşme tarihi, ekolojik yabancılaşma içindeki modern insanın kendini evrenin efendisi gören söz konusu ben-merkezci ve mülkiyetçi mekân algısının örnekleriyle doludur.

Doğa emperyalizminin ilk vakalarından biri olan Madeira Adası bu mekân algısının tipik bir örneğidir. Nitekim kapitalizmin yayılma sürecinde insan emeği ve doğanın sömürülmesini tarihsel bir anlatıyla şeker üretimi ve gümüş madenciliği özelinde inceleyen Jason W. Moore, Madeira Adası'nı ekolojik emperyalizm stratejisinin örneklerinden biri olarak ele almıştır. Atlantik adalarından biri olan, küçük olmasına rağmen jeostratejik konumu nedeniyle oldukça önem arz eden Madeira, gemi yapımı ve şeker üretimine dayalı Portekiz emperyalizminin 15. yüzyıldaki ilk uygulama alanlarından biri olmuştur. Ada keşfedilene kadar el değmemiş tabiatı ve ormanlarıyla bir cennet gibiyken Portekizliler adayı "ormansızlaştırıp" metalaştırmaya başlamışlardır. Portekizliler, ada ormanlarını hızla katledip ağaçlardan elde ettikleri kerestelerle büyük okyanus gemileri inşa ederek çok güçlü bir filo kurmuşlar ve böylece dönemin başat

²² İbrahim Özdemir, *Çevre, İnsan ve Sorumluluklarımız* (İstanbul: Akıl Fikir Yayınları, 2020), 11-12. Değerler ve dünya görüşü bağlamında hem bireysel hem de kolektif düzeyde kapsayıcı etik bir farkındalık dönüşümüne ilişkin bir tartışma için ayrıca bkz. Hailwood, *Alienation and Nature*.

deniz gücü olmuşlardır.²³ Adanın mekânsal emperyalizmi ormansızlaştırma ve ağaçların keresteye dönüştürülmesiyle sınırlı kalmamış, sınırsız meta üretimi arzusuyla hareket eden kapitalist insan sömürgeciliğin sonraki dönemlerinde adayı önce tahıl kaynağına, ardından şeker plantasyonuna dönüştürmüştür; öyle ki 15. yüzyılın sonuna gelindiğinde Madeira artık dünya ekonomisinin en büyük şeker üreticisi mekânı haline gelmiştir.²⁴

Bununla birlikte yeterli işgücünün köle ticaretiyle sağlandığı Madeira’da aşırı üretime bağlı olarak sulama sistemlerinin de etkisiyle artan erozyon sonucunda toprak verimsizleşmiş ve ada ekolojik olarak bozulmaya başlamıştır. Yine adada çalışma koşulları nedeniyle köle ölüm oranları yükselmiş ve bu durum kapitalist üretim sürecindeki bir verimsizlik unsuru olarak değerlendirilmiştir. Böylece ada toprak ve insan gücündeki verimsizlik ve üretimin azalması sebebiyle şeker üretimindeki rolünü Brezilya ve Karayipler’e devretmiştir. Başka bir ifadeyle kapitalist sistem şeker üretiminde yaşadığı bu krizi, üretimi yeni bölgelere yayarak çözmüş; Madeira’da düşen şeker rekoltesi yerini Yeni Dünya’nın suyu bol topraklarına ve yerli insan gücüne bırakmıştır.²⁵ Kısacası kapitalizmin sonsuz sermaye birikimi arzusu, doğanın sonsuz işgalini rasyonelleştirerek Madeira adasını hem insan hem doğa sömürgeciliğinin mekânına dönüştürmüştür. Madeira, modern kapitalist insanın arzu ve isteklerini yerine getirdikten sonra mekânsal işlevini başka coğrafyalara devretmiştir. Dolayısıyla coğrafi keşiflerle başlayan endüstriyel üretim sürecinde doğa sermaye birikimi için acımasızca sömürgeleştirilirken sömürge topraklarında doğanın bir parçası olarak görülen yerli insanların üretim süreçlerindeki emekleri de sınırsız bir biçimde sömürülmüştür.²⁶ Bu açıdan değerlendirildiğinde modern dünya tarihi mekânın, toprağın, doğanın, çevrenin, insanın ve emeğin sömürü tarihi olarak yorumlanabilir.

²³ Jason W. Moore, “Madeira, Sugar, and the Conquest of Nature in the “First” Sixteenth Century: Part I: From “Island of Timber” to Sugar Revolution, 1420–1506,” *Review (Fernand Braudel Center)* 32, no. 4 (2009): 354. Jason W. Moore, ““The Modern World-System” as Environmental History? Ecology and the Rise of Capitalism,” *Theory and Society* 32, no. 3 (2003a): 348-349. Venedik erken modern dönemde Doğu-Batı arasındaki küresel deniz ticaretinde söz sahibi ve dönemin başat deniz gücüydü. Ancak okyanus ötesi keşiflere dayalı modern dünya sisteminin başlangıcında bu yerini Portekiz’e bırakacaktı. George Modelski, Portekiz’in modern dünyanın ilk hegemonik deniz gücü olmasındaki avantajlarını şu şekilde sıralamaktadır: okyanuslara açılan coğrafi bir konuma sahip olması, ulusal bütünlüğüne ve kimliğine erken dönemde kavuşması, Venedik-Kuzey deniz ağının bir parçası olarak uzun mesafeli ticaretteki tecrübesi ve son olarak monarşi ile işçi sınıfı arasındaki ittifaka dayanan uyumlu bir devlet yapılanması. Modelski, Portekiz’in okyanus genişlemesinde Atlantik ortasındaki Azor Adaları ile Fas açıklarındaki Madeira’nın rolüne ayrı bir parantez açmış; başat deniz gücü olmasındaki asıl başlangıç noktasının gemi yapımı gibi ilgili endüstrilerdeki kaynakları ve konum avantajları nedeniyle bu adaların keşfi olduğunu belirtmiştir; George Modelski, *Long Cycles in World Politics*, (Seattle and London: University of Washington Press, 1987), 40-42, 70-72.

²⁴ Jason W. Moore, “Sugar and the Expansion of the Early Modern World-Economy: Commodity Frontiers, Ecological Transformation, and Industrialization,” *Review (Fernand Braudel Center)* 23, no. 3 (2000): 417.

²⁵ Moore, ““The Modern World-System,”” 350-351; Jason W. Moore, “Madeira, Sugar, and the Conquest of Nature in the “First” Sixteenth Century, Part II: From Regional Crisis to Commodity Frontier, 1506-1530,” *Review (Fernand Braudel Center)* 33, no. 1 (2010): 17-18.

²⁶ Moore, “Madeira, Sugar, and,” 354; Moore, ““The Modern World-System,”” 348-349.

Bu anlamda jeokronolojik bir kavram olarak Antroposen (*Anthropocene*) insan faaliyetlerinin gezegenin iklimi ve ekosistemleri üzerinde önemli bir etkiye sahip olduğu dönemi tanımlamak için kullanılmaya başlanmıştır. Kavram, özellikle hızlı sanayileşme sonucunda modern insanın ekoloji ve doğaya verdiği zararı ve bu zararın yerkürenin kendini yenileme kapasitesinin çok üzerinde olduğunu ifade etmektedir. Buna göre insanlık büyük bir jeolojik güç ve jeolojik bir fail olarak görülmektedir; nitekim Jason W. Moore ekolojik kriz ile söz konusu faillik ilişkisini şu formülasyonla özetler: “İnsan faaliyetleri + Doğa = Gezegenel kriz”.²⁷ Bu perspektifle Antroposen, gezegenimizde doğal kaynakların hiç düşünülmeden açgözlü bir şekilde kullanılmasından kaynaklanan, değişen iklim koşulları ve ekosistemin gördüğü zararın yol açtığı benzeri görülmemiş bir değişikliği temsil etmektedir.²⁸ Dolayısıyla kavram, hem ekolojik yabancılaşma içindeki modern insanın hegemonyacı mekân tasavvurunun sonuçlarını yansıtması açısından hem de eğer bu ivmeyle devam ederse ekolojik krizin geri döndürülmesi imkânsız boyutlarını ortaya koyması bakımından önemli bir araştırma çerçevesi sunmaktadır.

Ancak bu kavramsal çerçeve, tüm insanlığın ekolojik krizin faili ve sorumlusu olduğunu ima ederek yaşanan ekolojik şiddetin faili olmak yerine aslında kurbanları olan insanları da (kadınları ve yerlileri/beyaz olmayan insanları) sorumluluğa dahil eder. Oysa gerçek failer olarak kapitalist sistemin mukteditlerini ve sosyoekonomik gerçekliklerinin ön plana çıkarılması gerekliliğiyle, “İnsan Çağı” sloganlaştırmasıyla tüm insanlığı sorumlu kılmak yerine literatürde Antroposene alternatif olarak “Kapitalosen” (*Capitalocene*) kavramı ortaya atılmıştır. Böylece ekolojik krizin kaynağı olarak modern kapitalizmin yüzyıllardır süregelen çitleme, sömürgecilik, sanayileşme ve küreselleşme süreçlerine yayılan küresel ölçekli, dünya-tarihsel ve politik-ekonomik örgütlenmesinin karmaşık ve birbiriyle ilişkili süreçlerine odaklanılması gerekliliği tartışmaya açılmıştır.²⁹

En nihayetinde söz konusu kavramsallaştırmalar, insanın dünya üzerindeki negatif etkilerini ve mekânı nasıl tahakküm aldığını göstermesi açısından son derece önemlidir. Zira kadim medeniyetlerin insan ile mekân arasında kurduğu karşılıklı ve bütünlükçü dengeyi³⁰ bozan,

²⁷ Jason W. Moore, “Introduction: Anthropocene or Capitalocene? Nature, History, and the Crisis of Capitalism,” içinde ed. Jason W. Moore, *Anthropocene or Capitalocene? Nature, History, and the Crisis of Capitalism*, (Oakland: PM Press, 2016a), 3.

²⁸ Anthony Burke, Stefanie Fishel, Audra Mitchell, Simon Dalby ve Daniel J. Levine, “Planet Politics: A Manifesto from the End of IR,” *Millennium: Journal of International Studies*, (2016): 4.

²⁹ Moore, “Introduction: Anthropocene or Capitalocene?,” 1-13; Wendy Arons, “We Should Be Talking about the Capitalocene,” *TDR: The Drama Review* 67, no. 1 (2023): 35-40.

³⁰ İslam-öncesi kadim Türk kültüründeki evren tasarımı “Kutlu Yer ve Su (Iduk Yer-Sub)” kavramlaştırmasıyla kutsanan yeryüzü sorumluluk üstlenebilecek bir kişilik veya özne olarak görülmüş, bu bağlamda insan-mekân ilişkisi “karşılıklı sorumluluk” çerçevesine oturtularak her iki varlığın da birbiriyle uyum ve ahenk içinde yaşaması gerektiğine inanılmıştır. Kadim Türklerdeki mekân algısı Orhun Abideleri’nde geçen Tanrı’ya özgü gök, Tanrı’nın korumasındaki yeryüzü ve bu düzene uymayanların mekânı olan yeraltı olarak üç katmanlı bir evren tasarımıyla yansıtılmakta, kutlu (iduk) olarak kabul edilen yeryüzü ise birer ruha sahip yer ve sudan oluşmaktaydı. Söz konusu evren anlayışı Kültigin Yazıtı gibi diğer yazılı kaynaklarda yer aldığı gibi sözlü anlatılarda da geçmekteydi; Hasan Kalyoncu, Kemaleddin Taş, “Türk Kültüründe Çevre Algısı ve İslam’ın Türk Toplumunun Çevre Anlayışına Etkileri,” *Tabula Rasa Felsefe &*

mekânı insana bağımlı kılan modernist mekân algısı aslında büyük bir yanılsamadan ibarettir, çünkü ekolojik yabancılaşma içindeki modern insan varsaydığı gibi evren ve yerkürenin ne mülk sahibi ne efendisi ne de tek varlığıdır. Bir üst-sistem olarak yerküre, karşılıklı etkileşim, denge ve uyum içinde işleyen beş alt-sistemden oluşmakta ve insan bu alt-sistemlerden biri olan biyosferdeki canlılardan sadece birini oluşturmaktadır; öyle ki sekiz milyar civarındaki insan nüfusu yeryüzünde yaşayan canlıların yalnızca %0,01'ine karşılık gelmektedir.³¹

Ekolojik yabancılaşma içindeki modern insanın epistemolojik anlayışı

Ekolojik yabancılaşma içindeki modern insanın zihniyet analizine ilişkin ikinci önermemiz epistemolojik anlayışıyla ilgilidir: Modern insanın bilgi anlayışı katı bir olgu-değer ve akıl-duygu ayrıştırmasına dayanır. Bu ayrıştırıcı ve dışlayıcı epistemolojik anlayış, Batı-merkezci modernist paradigmanın pozitivizmi ile rasyonalizmi üzerine inşa edilmiştir. Modern pozitivizm bilimi olgu ve gözleme indirgeyerek bilgiyi değerlerden koparıken modern rasyonalizm ise bilimi akla mahkûm ederek duyguları bilimsel denklemin dışına itmiştir.³² Duyu bilgisini değer, akli bilgiyi de duygu ile uyum ve ahenk içinde harmanlamayı başarabilmiş kadim epistemolojilerden keskin bir kopuşu ifade eden bu yaklaşım Aydınlanma düşüncesinin bir ürünüdür.³³ Böylece Aydınlanma düşüncesi akıl-bağımlı ve olgu-bağımlı bilimsel bir mit inşa ederek, modernist epistemolojik paradigmayı dogmatikleştirmiştir.

Bilimsel bilgiyi “Tanrılaştırarak” insani değer ve duygulardan arındıran modernist epistemolojinin felsefi kökeni, 17. yüzyılda Bacon, Galileo, Descartes, Leibniz gibi bilim insanlarının doğa bilimlerinde gerçekleştirdiği bilimsel devrime ve bu devrimin merkezinde yer alan Newton fiziğine dayanmaktaydı. Newton’un evrensel yerçekimi yasası yeni evren tasarımı sunmaktaydı. Newtoncumekanik evren tasarımına göre insan ve insanın içinde bulunduğu evren birbirinden ayrı parçalardan oluşan ve muntazam bir saat gibi çalışan ya da kendi kendine kusursuz işleyen bir makine düzenine sahipti.³⁴ Açıklanabilir bu mekanik evrenin işleticisi yine Tanrıydı; ama sık sık kendisine müracaat edilmesi gerekmeyen “rafine bir matematikçi olarak Tanrı”.³⁵ Böylesi mekanistik ve ayrıştırıcı bir evren anlayışının canlı varlıklara ve insan ontolojisine bakışı da ister istemez mekanikti, çünkü dönemin zihniyeti (*Zeitgeist*) “mekanik

Teoloji Dergisi 39, (2022): 44-45. Öte yandan benzer bir evren-mekân anlayışını kadim Hint medeniyetinde de görmek mümkündür. Örneğin Hinduizmin kutsal metinleri Upanişadlar’a göre insanların dünyamız üzerindeki hakkı diğer canlılarinkinden fazla değildir; Ensar Yılmaz, “Hint Kültüründe ve Tek Tanrılı Dinlerde Çevre Toplum İlişkisi,” *Afyon Kocatepe Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi* 12, no. 1 (2010): 32.

³¹ Aydın Uğur, “Antroposen: İklim Krizi mi Yoksa Uygarlık Krizi mi?,” *Reflektif Sosyal Bilimler Dergisi* 2, no. 3 (2021):559-566.

³² Bilgehan Emeklier ve Nihal Emeklier, “Emotions in War: The Emotionality-Rationality Equation in Clausewitz’s Theory of War,” *The Philosophical Journal of Conflict and Violence* 4, no. 1 (2022): 46.

³³ Max Horkheimer, Theodor W. Adorno, *Dialectic of Enlightenment*, (Stanford: Stanford University Press, 2002), 71-72.

³⁴ Aydın Arıtan, “Yayıncının Sunuşu,” içinde Erich Fromm, *Marx’ın İnsan Anlayışı*, (İstanbul: Arıtan Yayınevi, 1992), 9; Ahmet Çiğdem, *Aydınlanma Düşüncesi*, (İstanbul: İletişim Yayınları, 1993), 60.

³⁵ Çiğdem, *Aydınlanma Düşüncesi*, 61-62.

insan” anlayışına dayanmaktaydı; öyle ki manevi bir geçmişe sahip Leibniz bile her canlının organik yapısının, insan yapımı robotları aşan bir tür Tanrı yapımı bir makine ya da doğal bir robot olduğunu ileri sürmekteydi.³⁶ İnsanın ontolojik formülasyonunu robotik ya da mekanik bir varoluş üzerine inşa eden böylesi epistemolojik bir denklemde insan duygularının ve değer yargularının doğal olarak yeri yoktu ve olamazdı.

Modern öncesi epistemolojinin bütüncül evren anlayışını alt üst eden Newtoncu evren tasarımının merkezinde mekanik tabiat kavramı yer almaktadır. Mekanistik tabiat anlayışı, tabiatın belli yasalara göre işleyen bir mekanizma veya makine olduğu imgesine dayanmaktadır. Söz konusu imgeye göre, tabiat bütünüyle maddeden ibarettir; maddenin zaman ve mekândaki hareketleri güç yasaları tarafından belirlenmektedir. Bu hareket ve yasalar bilindiği sürece tabiatın kodlarını, şifrelerini veya gizemini çözmek mümkündür.³⁷ Nitekim bilimsel devrimin ve aydınlanma düşüncesinin öncül isimlerinden Francis Bacon, “bilgi güçtür” mottosundan hareketle modern insanın her şeye hâkim muktedir bir varlık olduğuna ve bilgiyle donatılmış bu insanın doğal olarak tabiata da hükmedeceğine inanmıştır. Bacon 1620’de yayınladığı *Novum Organum* adlı eserinde doğaya ilişkin metafizik bilginin yeniden inşa edilmesi gerektiğini belirterek, doğanın insan tarafından yönetilmek için var olduğunu ifade etmiştir. Bacon’da doğa evcilleştirilmesi, tahakküm altına alınması ve hâkim olunması gereken edilgen bir varlık ya da bir nesne olarak düşünülmektedir.³⁸

Doğanın baskı ve kontrol altına alınması gerektiği konusunda Bacon’un kullandığı metaforlar da en az doğaya bakışı kadar çarpıcıdır. Örneğin insan-doğa ilişkisini işkence metaforu üzerinden ele almış, işkenceyi doğayı sorgulamada ve zapturapt altına almada deneysel bir yöntem olarak kurgulamıştır.³⁹ Benzer şekilde seçtiği imgelemlerde, erkek-egemen perspektiften toplumsal cinsiyete dayalı bir söylemle doğayı hükmedilen ve ihlal edilebilecek bir kadın olarak tasvir etmiştir.⁴⁰ Bacon’un söz konusu anlatımları, insanın doğa üzerinde kurduğu hakimiyetin ya da insanın doğanın efendisi olduğu yönündeki düşüncenin modern bilincini oluştururken kapitalist ilerlemenin de dayanağını teşkil etmiştir. Bacon’un felsefi öncülüğünü yaptığı bilimsel devrim hem bilim, teknoloji ve kapitalizmin doğaya efendi olma çabalarını destekleyen ana akım Batı anlatısının bir parçası hem de doğayı, kadını, azınlıkları ve yerli hakları yok sayarak şekillendiren sömürgecilik ve emperyalizmin gizli meşrulaştırıcısı olmuştur.⁴¹ Nitekim doğanın

³⁶ Torbjon L. Knutsen, *Uluslararası İlişkiler Teorisi Tarihi*, çev. Mehmet Özay (İstanbul: Açılım Kitap, 2006), 154-155.

³⁷ Çiğdem, *Aydınlanma Düşüncesi*, 60.

³⁸ Walter D. Mignolo, *The Darker Side of Western Modernity: Global Futures, Decolonial Options*, (Durham & London: Duke University Press, 2011), 11.

³⁹ Carolyn Merchant, “The Scientific Revolution and The Death of Nature.” *Isis* 97, (2006): 524.

⁴⁰ William Leiss, *The Domination of Nature*, (Canada: McGill-Queen’s University Press, 1994), xiii. Aynı zamanda bir geçiş dönemi insanı olan Bacon dönemin baskın retoriklerini ve Yahudi-Hristiyan öğretilerini, doğmakta olan bilim ve teknoloji çağına dair anlatısında eklektik biçimde kullanmayı ihmal etmemiş ve insanın bilimsel ilerlemeyle doğa üzerinde kuracağı hakimiyeti Hz. Adem’in hayvan türlerini isimlendirmesi örneğine başvurarak açıklamıştır; Leiss, *The Domination of Nature*, 48-49, 51-52.

⁴¹ Merchant, “The Scientific Revolution,” 517.

insan tarafından kontrol edilebilirliği ve doğanın insanın hizmetinde olduğu anlayışı, dönemin sömürgeci küresel ekonomisi ve ardından gelen endüstriyel kapitalizm için referans gösterilen yeni bir meşruiyet kaynağı olmuştur. Küresel makro-ekonomide bu anlatı, maden (altın, gümüş ve diğer metaller) çıkarmadan kâr odaklı tarım üretimine (şeker, tütün, pamuk vb.) kadar temel referans noktasıdır. Sanayi devrimiyle de doğa, sonsuz birikim için durmaksızın üretimi sağlayan makineleri besleyen doğal kaynakların (kömür, petrol, doğal gaz) nesneleştirilmiş bir deposu haline dönüşmüştür.⁴²

Kısaca ifade etmek gerekirse, Aydınlanmacı modernist epistemoloji, modern kapitalizmin sömürgeci serüvenini olan biten üzerinden akıl (rasyonalite) ve olgu (gözlem) yoluyla meşrulaştırmayı tercih etmiş, olması gereken dünyayı duygu-eksensel ve değer-eksensel resmetme çabasındaki metodolojileri bilim-dışı görmüştür. Oysaki insani değerleri ve duyguları bilimsel denklemin dışında tutmak bilimi normatif, etik, ahlaki ve estetik sorumluluklarından yoksun bırakmak anlamına gelir ki bunun da aslında hem bilgiyi hem de bilimi duygusuzlaştırıp değersizleştirdiği açıktır. Böyle bir epistemolojik formülasyonun ise ontolojisi gereği evreni, dünyayı, doğayı ve çevreyi sorumsuzca değiştirip dönüştürme ve yönetme gücünü kendisinde bulan ekolojik yabancılaşma içindeki modern insanı ortaya çıkardığını söylemek zor olmasa gerek. Zira duygu ve değerden kopuk bir epistemolojiyle kuşanmış bir insanın doğa ile arasında duygusal bir bağ kurması ne denli mümkündür?

Modernist paradigma, buna benzer birçok soruya cevap vermekte zorlandığı ve iç çelişkilerine çözüm getiremediği için başta eleştirel ve normativist yaklaşımlar olmak üzere post-modern çalışmaların çok ciddi sorgulamalarıyla karşı karşıyadır. Günümüzde söz konusu bu epistemolojik yetersizliği aşmaya çalışan transdisipliner bir akademik hareketlilik ve çaba bulunmakta ve mevcut hâkim paradigmadaki ciddi bir kırılma yaşandığını gösteren “manifesto” niteliğinde çalışmalar yayınlanmaktadır. Örneğin, modernitenin gezegensel sınırlarla bağdaşmadığını ve bu konuda bir gelecek planı hazırlanması gerektiğini öne süren Murphy ve arkadaşlarına göre, yaşanan ekolojik krize ilişkin en büyük problemlerin başında içinde bulunulan kavramsal ve kültürel açmaz gelmektedir. Ortaya koydukları eleştirel çalışmalarında, sınırlı ve sonlu bir gezegende insanın biyofiziksel gerçekliklere nasıl uyum sağlayabileceğine ilişkin küresel bir anlayış geliştirmek için akademik çevrelerden oluşan disiplinler arası bir akademisyenler ağının (*Planetary Limits Academic Network*) kurulmasını hedeflediklerini belirtmişlerdir. Epistemolojik bir değişim-dönüşüm için sosyal, beşerî ve doğa bilimlerine mensup olan akademisyenlerin arasındaki iş birliğine dayalı bir araştırma çevresini yönlendirecek bir dizi ilke belirlemişlerdir. Bu temel ilkeler seti, modernitenin dayattığı gelecek tahayyülü ve yaşam kalıplarının biyofiziksel dünya ile uyumlu olmadığı gerçeğine dayanır.⁴³

Benzer şekilde Anthony Burke ve arkadaşları *Planet Politics: A Manifesto from the End of IR* başlıklı makalelerinde Antroposen çağındaki iklim değişikliğinin yol açtığı değişime cevap verebilmek için başta iklim bilimi, çevre bilimleri ve uluslararası hukuk olmak üzere, disiplinler

⁴² Mignolo, *The Darker Side*, 11-12.

⁴³ T.W. Jr Murphy, D.J. Murphy, T.F. Love, M.L.A. LeHew, B.J. McCall “Modernity is incompatible with planetary limits: Developing a PLAN for the future,” *Energy Research & Social Science* 81(102239), (2021): 1-6.

arası bir anlayışa ihtiyaç olduğunu öne sürerek uluslararası ilişkiler disiplininin sınırlarını tartışmaya açmışlardır. Buna göre biyosferi, ekosistemleri, tüm canlıları ve insanlığı kapsayan küresel ekolojik bir çöküşe dair acil bir durumla karşı karşıyayız; ancak mevcut diplomatik kanallar, politikalar, kurumlar, öğretiler ve uygulamalar yaşadığımız ekolojik değişimin yükünü taşımaya hazır değil. Bu nedenle manifestolarında alternatif bir düşünce ve kavramlaştırma olarak ileri sürdükleri “gezegensel politika” ile hem biyosferi ve tüm canlı türlerini kapsayacak bir siyaset anlayışı ortaya koymuşlar, hem de çevresel ve sosyal adaleti bir arada tutmak zorunda olan politik bir sorumluluğun kaçınılmaz olduğunu altını çizmişlerdir. Özetle Burke ve arkadaşlarına göre, yerleşik paradigmaları ve akademik sınırları aşan, küresel yönetimde ve ekolojik politikada mevcut bilgi sistemlerini ve kurumsal uygulamaları yeniden yapılandıran bir anlayışa ihtiyacımız olduğu çok açık; bunun için her şeyden önce devlet-merkezli, çıkar odaklı ve statükocu uluslararası ilişkiler anlayışını geride bırakan ve biyosfer ile kolektif insan etkileşimini önceleyen entelektüel bir dönüşüm zorunlu gözükmektedir.⁴⁴

Ekolojik krizin çözümü için epistemolojik paradigma dönüşümünün kaçınılmaz olduğunu vurgulayan bu ve benzeri çalışmaların ısrarla ve öncelikle vurguladıkları nokta interdisipliner, transdisipliner ya da multidisipliner bir anlayış inşa ederek sorun(sal)a odaklanmaktır. Farklı disiplinlerden aynı bulmacayı çözmeye çalışanları akademik bir şemsiye altında toplanmaya iten temel faktör yine modernist epistemolojik paradigmanın ayrıştırıcı ve dışlayıcı karakteridir. Zira söz konusu bu egemen paradigma yalnızca olgu ile değeri ya da akıl ile duyguyu birbirinden koparmamıştır, aynı zamanda uzmanlaşma prensibi altında bilimleri de alt-dallarına ayırarak sosyal olay ve olguların çok-boyutluluğunu görmezden gelmiştir. Oysaki içinde bulunduğumuz bu ekolojik kriz, sadece ekolojiyi ilgilendiren tek-boyutlu bir sorunsal değildir; siyasetten uluslararası ilişkilere, ekonomiden sosyolojiye, felsefeden psikolojiye birçok disiplinden oluşan çok-boyutlu bir bakış açısını zorunlu kılmaktadır. Zira küresel ekolojik kriz; çevre politikalarının güç politikaları için kötüye kullanılması, güvenlik politikalarının çevre sorunlarına kayıtsız veya etkisiz kalması, çevre tehditlerine karşı ilgisizlik ve eylemsizlik, çevre politikalarında küresel Güneyi ve sorunlarını ihmal eden ya da yadsıyan pratikler, küresel yoksulluk ve adaletsizlik nedeniyle bazı coğrafyaların çevresel tehditlere karşı savunmasız kalması⁴⁵ gibi daha da çoğaltılabilecek bir çok problemin kesişiminden oluşan küresel ya da gezegensel bir sorun(sal) lar yumağıdır. Bununla birlikte ekolojik kriz üzerine yapılan akademik çalışmalar ve kuramsal gelişmelerin ekolojik yabancılaşma içindeki modern insana dair bir paradigma dönüşümünün düşünsel zeminin oluşması açısından son derece umut vericidir.

Ekolojik yabancılaşma içindeki modern insanın eko-psikolojisi

Ekolojik yabancılaşma içindeki modern insanın zihniyet analizine ilişkin üçüncü önermemiz psikolojisiyle ilgilidir: Modern insan ben-merkezci ve tüketimden haz alan bir psikolojiyle hareket etmektedir. Modern bireyin yalnızca ekolojiye karşı değil; aynı zamanda kendine,

⁴⁴ Burke vd., “Planet Politics,” 1-3.

⁴⁵ Judith Nora Hardt, “Research Perspectives and Boundaries of Thought: Security, Peace, Conflict, and the Anthropocene,” *Revista de Estudios en Seguridad Internacional* 7, no. 1 (2021): 13.

ailesine, çevresine ve topluma karşı yabancılaşmasındaki temel faktör ben-merkezciliği ve sürekli tüketerek mutluluk arayışı içinde olma çabasıdır. Bir başka ifadeyle kendini ve bireysel çıkarını tüketim üzerinden gerçekleştirme arayışı, modern insanı kendinden ve her şeyden uzaklaştırıp yabancı kılmıştır. Sınır tanımaz bir egoizm, rekabet etme hali, sürekli bir tüketme arayışı ve tüketim çılgınlığı modern insanın içinde bulunduğu eko-psikolojik denklemin çerçevesini çizmektedir. Bu denklemde ön plana çıkan unsurlar; egoizm, çıkar çatışması, hayatta kalma arzusu, güç mücadelesi, otorite arayışı, iktidar kavgası, prestij, rekabet, hırs, haz, mutluluk, fayda, kar, tatmin ve bireycilik olarak sıralanabilir. Vahşi kapitalizmin söz konusu kavramlarla dayattığı metalaştırma ve değersizleştirme, her şeyi buharlaştırıp imgesel tüketim bulutunun bir fonksiyonu haline getirmekte; anlam ve değerden arındırılmış bir ruh haliyse kendine, tabiata, dünyaya, evrene ve tüm varlığa yabancılaşmaktadır.⁴⁶

Günümüzde başta sosyal medya olmak üzere tüm kitle iletişim araçlarıyla insanların bilinçaltına sürekli tüketmesi gerektiğini işleyen kapitalizm bireyi bir tüketim makinesine dönüştürerek küresel bir tüketim ve haz kültürü inşa etmektedir. Tüketim kapitalizmi söz konusu bu kültürel inşada talep ve ihtiyaç yaratmak için arzulardan ve heyecanlardan yararlanmaktadır. Heyecanlar, iletişimi optimize etmek üzere hammadde olarak kullanılmakta; böylece sosyal olan, iletişim ve hatta davranış bile sömürülmektedir. Bugünün neoliberal psikopolitikası, ortaya çıkan eylemleri düşünce-öncesi düzeyde etkilemek amacıyla heyecanları ele geçirmekte, heyecan üzerinden bireyi derinden yakalamakta ve bireylerin psikopolitik yönlendirilişinde heyecanı çok etkili bir araç olarak kullanmaktadır. Kapitalist tüketim psikolojisini neoliberalizmin yeni iktidar teknikleri bağlamında heyecan kapitalizmi olarak kavramlaştıran Byung-Chul Han'a göre heyecanların, endişelerin, hazların ve mutlulukların sermayeleştirilmesi, sistemin çarkları içinde sıkışıp kalan ve öz boşluğunu doldurup anlamlandırmaya çalışan insan için tüketim çılgınlığını kışkırtmakta ve sınırsız bir tüketim alanı yaratmaktadır; çünkü bu durum bireye geçici olarak özgürlük tatmini sağlamaktadır.⁴⁷

Söz konusu tüketim çılgınlığı ve psikolojisinin altında insan ihtiyaçlarının sürekli olarak yeniden üretilmesi yatmakta ve üretilen bu yeni ihtiyaçlar sistemde bir bağımlılık döngüsü oluşturmaktadır. Bu durum kapitalizmin hem varlık nedeni hem de doğasına içkindir, çünkü kapitalist sistem varlığını ve işleyişini sürdürebilmek için insanları yeni (den) ürettiği ihtiyaçlara bağımlı kılmak zorundadır. Nitekim Marx'ın kapitalist düzenin söz konusu bu kısır döngüsüne ilişkin düşünceleri günümüzün tüketim psikolojisini de özetler niteliktedir:

“(…) kapitalist toplumda ortaya çıkan ihtiyaçlarımız, gerçek ‘insani’ ihtiyaçlar değildir. Her insan, diğerleri için yeni ihtiyaçlar yaratarak, onu yeni bir bağımlılığın içine itmeye ve onu sistemin yeni bir kurbanı haline getirmeye çalışır. Bağımlılıklar çemberi içine sıkışan çağdaş insanlar, bir yandan yepyeni hazları tadarken, öte yandan da maddi durumlarının giderek bozulduğunu fark edemeyeceklerdir. Demek ki, böylesi bir toplumda herkes, kendi ihtiyaçlarını tatmin amacıyla başkaları üzerinde bir egemenlik kurma çabasına

⁴⁶ İbrahim Kalın, *Açık Ufuk* (İstanbul: İnsan Yayınları, 2021), 20, 136.

⁴⁷ Byung-Chul Han, *Psikopolitika: Neoliberalizm ve Yeni İktidar Teknikleri*, çev. Haluk Barışcan (İstanbul: Metis Yayınları, 2019), 49-55.

girişecektir. Bu açıdan baktığımızda, piyasaya sunulan her yeni ürün, karşımıza karmaşık bir hile ve yağmalama sürecinin başka bir yönü olarak çıkacaktır. Kendilerine yeni ürünler sunuldukça insanlar, yeni bağımlılık çemberlerinin tutsakları ve köleleri haline dönüşecekler, bu bağımlılığı karşılamak ve bu yabancı, hem de düşman nesnelere egemen olabilmek arzusu ile daha çok paraya ihtiyaç duyacaklardır. Bu arada onların para hırsı ve paralarını artırma çabaları, insan olarak fakirleşmelerine yol açacaktır”.⁴⁸

Kapitalist düzende bu egemenlik yarışı ve kısır döngü, insan-insan ilişkisinde olduğu kadar insan-doğa ilişkisinde de yıkıcılığı, yok saymayı, üretim süreçlerinde ötekini görmezden gelmeyi beraberinde getirmektedir. Dolayısıyla, sürekli tüketim arayışında olan ve tüketim için egemenlik yarışına girişen insan, ekolojik bütünde aslında neleri tükettiğini fark etmemekte ya da fark edememektedir.

İnsanın rasyonel tercihlerde bulunduğu ve insan ihtiyaçlarının sınırsız, kaynakların ise sınırlı olduğu yönündeki varsayımlar kapitalist tüketim kültürünün ve egemenlik rekabetinin oluşmasında bilimsel meşrulaştırıcı olarak rol oynamıştır. Zira söz konusu varsayımların arka planında aslında üstü örtülü bir şekilde şu önerme yatmaktadır: İhtiyaçların sonsuz, kaynaklarınsa kıt olduğu bir dünyada rasyonel davranan insanın sınırsız olan ihtiyaçlarını karşılamak için kaynakları tüketmesinde hiçbir beis yoktur. Coğrafi keşiflerden dünya savaşlarına dek Avrupa'nın sömürge tarihine damgasını vuran hammadde ve kaynak rekabetindeki motivasyon unsurunu bu anlayış oluşturmuştur. Sömürgeci zihniyetin oluşumunda rol oynayan, insanı ve doğayı pazar ve sömürge rekabetinin nesnesi haline dönüştüren söz konusu anlayışın epistemolojik argümantasyonu oldukça temelsizdir; çünkü klasik ekonomi teorisinin varsaydığı gibi ne insan salt rasyonel bir varlıktır ne de insanın ihtiyaçları sınırsızdır. Bir başka ifadeyle insan, aklı kadar duygu ve hisleriyle tercihte bulunurken insanın ihtiyaçları değil, istekleri ve arzuları sonsuzdur. Ancak insan, kapitalizmin dayattığı gibi, arzularını ihtiyaç olarak gördüğü taktirde ihtiyaçlarının da sınırsız olduğunu zannetmektedir.⁴⁹

Nitekim gezegenin kaynakları 1970'lerin ortasından itibaren sürdürülebilir seviyenin çok üzerinde bir hızla tüketilmekte, 1975'ten beri gezegenin doğal kaynak üretim ve karbon tutma kapasitesi her yıl belirgin bir biçimde aşılmaktadır. Başka bir ifadeyle insanlık 1975'ten bu yana her yıl 1 yılda tüketmesi gereken kaynağı daha önceden tüketip bir sonraki yılın kaynağından kullanmaya başlamakta ve bir önceki yıldan borç alarak tüketmeye başladığımız tarih ne yazık ki her yıl öne kaymaktadır. Son yıllardaki veriler, gezegenimizin 12 ayda ürettiği doğal kaynağı 7 ay içinde tükettiğimizi ve ekolojik borcumuzun her geçen gün arttığını göstermektedir.⁵⁰ Dünya

⁴⁸ Marx'tan alıntılanan Fromm, *Marx'ın İnsan Anlayışı*, 146-147.

⁴⁹ İbrahim Kalın, *Gök Kubbenin Altında*, (İstanbul: Mecra Yayınları, 2022), 60.

⁵⁰ Küresel Ayak İzi Ağı (*Global Footprint Network*) 1970'ten beri her yıl insanların bir yıl içerisindeki kaynak tüketiminin, dünyanın aynı yıldaki kaynak üretme kapasitesini aştığı tarihi ifade eden Dünya Limit Aşımı Gününü (*Earth Overshoot Day*) hesaplamaktadır. Buna göre son 50 yılda Dünya Limit Aşımı Gününün bir önceki yıldan çarpıcı bir şekilde daha geç tarihe geldiği istisna yıl, Covid-19 kısıtlamaları ve karantina uygulamaları nedeniyle 2020 (22 Ağustos) olmuştur. Kaynakların en erken tüketildiği yıl 2018 olurken (25 Temmuz), kaynakların tükenme tarihi 2021'de 29 Temmuz, 2022'de 28 Temmuz, 2023'te ise 2 Ağustos olarak kayda geçmiştir (<https://www.footprintnetwork.org/>).

kaynaklarının büyük bir kısmını ise tahmin edileceği gibi başta ABD olmak üzere küresel Kuzey topluları tüketmektedir.⁵¹ Örneğin Küresel Ayak İzi Ağı'nın 2012'de yayınladığı rapora göre, ABD'de yaşayan insanlar Hindistan'da yaşayanlara göre kişi başına yaklaşık 9 kat fazla doğal kaynak kullanmaktadır. Bu, dünyadaki herkesin ABD'deki ortalama bir birey gibi yaşaması durumunda 4,5 gezegenden fazlasına eşdeğer kaynak tüketmesi anlamına gelmektedir.⁵²

2007 yılı itibariyle 1,5 gezegene eşdeğer kaynağın kullanıldığı bir dünyada ekolojik sürdürülebilirlikten bahsetmenin ne kadar zor olduğu ortadadır. Ekolojik geleceğimize dair projeksiyonlar da tüketim alışkanlıklarımızı ve davranışlarımızı değiştirmek zorunda olduğumuzu göstermektedir. Zira mevcut durumun devamı senaryosuna göre, ciddi herhangi bir tedbir alınmaması durumunda 2030'da 2, 2050'de ise 2.8 gezegene ihtiyacımız olacak.⁵³ Görüldüğü üzere, dünya kaynaklarını sorumsuzca tüketen bir zihniyetin ne varlığını sürdürecektir ekolojik bir geleceğe ne de ekosistemi koruyacak ekolojik bir bilince sahip olması mümkündür. Nitekim endüstriyel dünyanın merkezi konumundaki küresel Kuzeyde yaşayan birçok insanın günümüzdeki yaşam tarzı ve tüketim tercihi, ekolojik olarak öz varlığımızın devamlılığını sağlayan birçok unsuru yıkıcı bir döngünün içine hapsederek ekolojik bilinci devre dışı bırakmaktadır. Böylelikle insan doğaya duyarsız kaldığı sürece aslında kendi varoluşunu anlamlandıramamaktadır. Başka bir ifadeyle ekolojik yabancılaşma aynı zamanda ontolojik yabancılaşmaya yol açmaktadır, çünkü eko-psikolojik olarak ayrılık kaygısını, köklerinden koparılmaya duyusunu, yerinden edilme ve parçalanma hissini, stres ve yorgunluk duygusunu beraberinde getirmektedir.⁵⁴ Beden ve tabiat/toprak bağının kopması, ayrılık depresyonunun yoğunlaşmasına neden olmaktadır; hâlbuki insan hem duygusal hem de ruhsal olarak ekolojik bütüne aittir, genetik kodlarında doğa vardır, onunla anlamlanır ve onunla tamamlanır.

Ekolojik yabancılaşma içindeki modern insanın topraktan ve doğadan uzaklaşması, görece yeni bir disiplin olarak eko-psikoloji (*eco-psychology*) alanını ortaya çıkarmıştır. Ekolojik psikoloji, ekolojiyi ihmal eden felsefi ve psikolojik epistemolojilerin entelektüel kusurlarının ötesine geçmeyi hedeflemekte ve interdisipliner bir yaklaşımla insan-doğa arasındaki kopuşun psikolojik çıktılarını yoğunlaşmaktadır.⁵⁵ Başta iklim değişikliği olmak üzere, ekolojik krizin birey psikolojisindeki etkisi üzerine yapılan eko-psikolojik çalışmalar, son yıllarda oldukça ilgi görmektedir. Söz konusu bu çalışmaların odak noktasını, kısaca çevresel bozulmanın duygusal etkisi olarak ifade edilebilecek ekolojik duygular (*eco-emotions*) oluşturmaktadır. Bu

⁵¹ 2022'de 10 Şubat'ta Dünya Limit Aşımı Gününe ilk ulaşan ülke Katar olurken, 20 Aralık'ta son ulaşan ülkeyse Jamaika'dır. Lüksemburg 14 Şubat, ABD, Birleşik Arap Emirlikleri ve Kanada 13 Mart, Avustralya 23 Mart, Belçika 26 Mart, Danimarka 28 Mart, Finlandiya 31 Mart, Rusya ve Yeni Zelanda 19 Nisan, Suudi Arabistan 27 Nisan, Almanya ve İsrail 4 Mayıs, Fransa 5 Mayıs, Japonya 6 Mayıs, İngiltere 19 Mayıs, Çin 2 Haziran aşım gününe ulaşmıştır. Türkiye ise 22 Haziran'dan itibaren 2023 yılının kaynaklarını tüketmeye başlamıştır (<https://www.overshootday.org/content/uploads/2023/01/Country-Overshoot-Days-2023.pdf>).

⁵² Global Footprint Network, *Türkiye'nin Ekolojik Ayak İzi Raporu*, www.footprintnetwork.org/content/images/article_uploads/Turkey_Ecological_Footprint_Report_Turkish.pdf, 2012, 16-17.

⁵³ Global Footprint Network, *Türkiye'nin Ekolojik Ayak İzi Raporu*, 16, 56.

⁵⁴ Mitchell Thomashow, "The Ecopsychology of Global Environmental Change," *The Humanistic Psychologist* 26, no. 1-3 (1998): 281.

⁵⁵ Thomashow, "The Ecopsychology of," 281.

çalışmalarda ekolojik krizin yol açtığı travma, hayal kırıklığı, depresyon, korku, kaygı, endişe, öfke veya keder gibi duygular psikanaliz, varoluşçu ve hümanistik psikolojinin yanı sıra sosyal psikoloji açısından analiz edilmektedir.⁵⁶ Ekolojik yıkımın neden olduğu duygular farklı sosyal, kültürel ve siyasi birimlerde nasıl cereyan etmektedir, hangi noktalarda benzerlik ve ayrımlar söz konusudur, ekolojik duyarlılığın harekete geçirilmesinde ve toplumsal bir değişim-dönüşüm sürecinin başlatılmasında hangi duygular katalizör olabilir gibi sorular günümüzün insan ve sosyal psikolojisinde ekolojik bilincin ve sorumluluğun ön plana çıkarılması için başlangıç düzeyinde bir araştırma çerçevesi oluşturmaktadır. Dolayısıyla ekolojik yabancılaşma içindeki modern insanın doğayla varoluşsal ilişkisini yeniden inşa etmesinde, tutum ve davranışlarını ekolojik bir bilinçle dönüştürmesinde ve duygulanımsal topluluklar aracılığıyla kolektif eyleme geçmesinde duyguları merkez alan bir yaklaşım rehber olabilir. Örneğin depresyon, etkisizleştirici ve eylemi motive etme olasılığı düşük bir duyguyken, kaygı tehditten kaçınmayı tetikleyen ve aktive edici bir duygudur; bu nedenle ekolojik kaygı içindeki birey ve toplulukların aksiyona geçme ve mücadele etme kapasitesi daha yüksektir.⁵⁷ Görüldüğü gibi, ekolojik krizin insanın duygu dünyasındaki etkilerine odaklanan, hangi duyguları tetiklediği ve bu duyguların da hangi eylemsel çıktılara dönüşebileceği üzerine yoğunlaşan akademik çalışmalar çözüm stratejilerine dair açılımlar için oldukça umut vericidir.

Ekolojik yabancılaşma içindeki modern insanın doğa algısı

Ekolojik yabancılaşma içindeki modern insanın zihniyetine dair dördüncü ve son önermemiz doğa algısı ile ilgilidir ve aslında konunun özeti niteliğindedir: Modern insan, kendini doğadan üstün görmekte ve doğayı hükmedilmesi gereken bir nesneye indirgemektedir. İnsan-doğa ilişkisini hiyerarşik bir forma dönüştüren bu bakış açısı, doğanın modern dünyada kontrol ve denetim altına alınmasından hükmedilip sömürülmesine kadarki birçok beşerî eylemin düşünsel altyapısını oluşturur. Söz konusu modernist algı, doğaya saygı duyan kadim medeniyetlerin insan ile doğa arasında kurduğu aidiyet bağımlı/bağlılık duygusunu ve bütüncül ilişkiyi koparıp parçalayarak doğa paradigmasını çok farklı bir düzleme taşımıştır. Kadim ve yerli toplulukların sömürgecilik-öncesi döneme ilişkin doğa öğretileri ile Batı-merkezci modernist düşüncenin doğaya bakışını karşılaştıran dekoloniyal çalışmalar, bu paradigmatic farklılığı ön plana çıkararak modern bireyin doğaya nasıl yabancılaştığını çok net olarak ortaya koymaktadır. Felsefi çerçevedeki analitik mantığından pratik hayatta yol açtığı çevre sorunlarına değin modern dünyanın doğa sömürgeciliğini çok geniş yelpazede ele alan bu çalışmalar,⁵⁸ ekolojik yabancılaşma içindeki modern insanın doğa algısına dair zihniyet parametrelerini çarpıcı örneklerle gözler önüne sermektedir.

⁵⁶ Weronika Kałwak ve Vanessa Weighold "The Relationality of Ecological Emotions: An Interdisciplinary Critique of Individual Resilience as Psychology's Response to the Climate Crisis," *Frontiers in Psychology* 13, (2022): 1-2.

⁵⁷ Samantha K. Stanley, Teaghan L. Hogg, Zoe Leviston, Iain Walker, "From Anger to Action: Differential Impacts of Eco-anxiety, Eco-depression, and Eco-anger on Climate Action and Wellbeing," *The Journal of Climate Change and Health*, 1 (100003), (2021): 1-2.

⁵⁸ Mignolo, *The Darker Side*, 10.

Batı-merkezci modernist doğa algısı ile kadim yerli toplulukların doğa anlayışını karşılaştırmak gerekirse, Cizvit peder José de Acosta *Historia natural y moral de las Indias* adlı eserinde Hristiyan Avrupa kozmolojisindeki doğa mekanını “bilinmesi gereken bir şey” olarak tasvir etmekte ve doğayı anlamamanın doğanın yaratıcısı olan Tanrıyı anlamak olduğunu belirtmektedir. Oysaki Latin Amerika'nın önemli yerel kimliklerinden Aymaras ve Quechas yerlilerinde böyle bir metafizik anlayış yoktu; söz konusu topluluklar bunun yerine Batılı Hristiyanların sahip olmadığı “*Pachamama*” anlayışına sahipti. *Pachamama*, yaşamı doğuran ve sürdüren, insanın yaşam ile ilişkisini kuran Toprak Ana'ydı. İnsan onunla şekilleniyor ve enerjisini onunla tamamliyordu. İnsan kendini Toprak Ana'da görmekteydi; onunla bir bütünlü ve Toprak Ana'dan bağımsız bir özne değildi.⁵⁹ Başka bir ifadeyle hem *Pachamama* insanın içindeydi hem de insan *Pachamama*'daydı. Ancak sömürgeciler yerli kültürlerin topraklarına ayak basıp bu toprakları sömürmeye başlayınca yerli doğa öğretisindeki insan-doğa birliğini ve bütünlüğünü temsil eden *Pachamama*'yı dışlayıp yerlilere unutturarak, gittikleri yerlerde Batılı doğa paradigmasını hâkim kılmaya çalıştılar⁶⁰ ve ne yazık ki bunda başarılı oldular. Böylece kadim yerlilerin özne olarak gördüğü Toprak Ana'nın yerine modern sömürgeci zihniyetin nesneye indirgelediği doğa algısını yerleştirdiler. Kısacası sömürülen topraklara misyoner olarak gönderilen Cizvit bir pederin doğanın modern dünyada nasıl sömürgeleştirildiğine dair edindiği deneyim ve gözlemler, modern bireyin doğayı nasıl dışsallaştırıp ona yabancılaştığını göstermesi bakımından oldukça çarpıcıdır.

Kadim medeniyetlerin ekolojik bilgeliği ve erdemi bağlamında Doğu kültüründe yer alan “insanın ve doğanın birliği” düşüncesinde insan ve doğa, karşılıklı ve karşılıklı fetih ilişkileri içinde değildir; tam aksine insan doğal yaşamın bir parçasıdır ve doğa hayranlık uyandırır.⁶¹ Örneğin Çin kültüründe evrenin kökeni ve gelişimi devam eden doğal bir süreçtir ve insan bunun organik bir parçası olduğunun bilincinde olarak doğaya uyum sağlama arayışındadır. Bu kapsamda Meng ve Wang, Eski İpek Yolu topluluklarında suyun kutsal addedildiğini, suyu insanların saygı duyduğu ve zarar vermektan çekindiği bir doğal kaynak olarak gördüklerini ve toplumsal-kültürel yaşamlarını, karşılıklı etkileşimleri ve ilişkilerini Su Tanrısı'na uygun olarak tasarladıklarını belirtir. Ancak insan ve su arasındaki bu doğal uyum modern dünyada maddileştirilmiş, ekonomik kaynağa ve rasyonel kullanıma dönüşmüştür.⁶²

Benzer şekilde kadim Türk kültürünün geleneksel dünya görüşünde doğaya ve doğa kültlerine büyük bir bağlılık, sevgi ve saygı bulunmaktaydı. Doğa ile iç içe olan ve doğayı kutsayan bu anlayışa göre doğayı gök ile kutlu yer-su oluşturmakta, bunların içindeki bütün varlıklar doğanın birer parçası olarak görülmekte ve doğadaki tüm varlıkların canlı ve bir ruhu olduğuna inanılmaktaydı. Doğaya duyulan sevgi ve kutsiyet öylesineydi ki aşık edebiyatında geçen “sevgili” doğaya atfen kullanılmakta, doğanın bir yansıması olarak işlenmekteydi; keza

⁵⁹ Mignolo, *The Darker Side*, 11.

⁶⁰ Mignolo, *The Darker Side*, 168.

⁶¹ F. L. Meng, Y. Wang, “Ecological Wisdom Contained in the Belief in Water God Along the Ancient Silk Road,” *Applied Ecology and Environmental Research* 20, no. 4 (2022):3155.

⁶² Meng, Wang, “Ecological wisdom,” 3155, 3163.

güzel olan aslında doğaydı, sevgili ona veya ondaki güzelliklere benzediği için güzeldi. Nitekim Aşık Veysel'in bugün türkü olarak söylenegelen o meşhur şiirinde dile getirdiği “benim sadık yârim kara topraktır” dizesi aslında binlerce yıllık süregelen bu kültürel birikimin ifadesiydi. Kadim Türklerdeki bahse konu kültürel birikimin izdüşümlerini İslam medeniyetinin düşünsel ve pratik düzleminde de görmek mümkündür. Örneğin yabani hayatı ve toplum yararını korumak amacıyla belirli arazi ve ormanları koruma altına alan *hima* uygulaması,⁶³ aslında insanı ve doğayı aynı varoluşsal çerçevede yorumlayan, insan-doğa ilişkisini birlik ve beraberlik ekseninde ele alan Tevhid düşüncesinin pratik yansımından başka bir şey değildi. Yine ağaç kesilmesi, av yapılması veya su kuyularının aşırı kullanılmasını engellemek üzere bazı bölgelerin “haram bölge” olarak kabul edilmesi de İslam medeniyetindeki doğa bilincini göstermesi açısından önemlidir.⁶⁴ Görüldüğü üzere modern kapitalizm öncesindeki kadim kültür ve medeniyetler canlı bir varlık olarak gördükleri doğayı özneleştirerek insan-doğa ilişkisini eşitlik çerçevesine oturtmayı başaramışlardır.

Modern kapitalist toplumlar ise kadim toplumlardaki bu ontolojik perspektifi tersine çevirip doğayı insan hakimiyetindeki bir nesneye, hatta bir metaya dönüştürerek insan-doğa ilişkisinde bir ast-üst hiyerarşisi inşa etmiştir. Bu bağlamda modern dünya sisteminin doğa üzerindeki dönüştürücü etkisi üzerine çalışan çevre tarihçisi ve aynı zamanda “Dünya-Ekoloji Araştırma Kolektifi” (*World-Ecology Research Collective*) yöneticisi olan Jason W. Moore'un dünya-ekolojisi kavramsallaştırması, modern insanın yaşadığı ekolojik yabancılaşmanın sistem düzeyindeki analizini yapmak için uygun bir metodolojik çerçeve sunmaktadır. Braudelci tarih anlatımından yola çıkarak dünya-ekonomilerinin sadece sosyal yapılar olmadığını, aynı zamanda ekolojik projeler olduğunu ileri süren Moore, modern insanın doğaya yabancılaşmasını kapitalist sistem ile ilişkilendirirken bu kavrama başvurur. Moore'a göre, Braudel'in modern dünya sistemi tarih anlatısının içinde aslında üstü örtülü bir biçimde dünya ekolojisi kavramı bulunmaktadır; zira her şey tarihtir derken ve bunu toprak, iklim ve jeolojik hareketlerle örneklendirirken Braudel'de doğa ve toplum birlikte gelişir, karşılıklı olarak birbirini oluşturur, başka bir ifadeyle birbirini kısıtlar veya mümkün kılar.⁶⁵ Dünya-ekolojisi kısaca sermayeyi, gücü ve doğayı diyalektik olarak birleştiren tarihsel bir yorum çerçevesidir.⁶⁶

Söz konusu bu kavramsal perspektife göre uzun 16. yüzyılda yalnızca kapitalist dünya ekonomisi yükselişe geçmemiş, aynı zamanda kapitalist dünya-ekolojisi ortaya çıkmıştır; bu sistemik dönüşümde hem toprak hem insan emeği hızlandırılmış, edilgenleştirilmiş ve özünden koparılmıştır.⁶⁷ Kapitalist sistemin sorunsuz işleyişi ve sınırsız sermaye birikimi için doğa ve toplum birbirinden soyutlanmış, kapitalizm doğayı “ucuz” kılmıştır; doğanın tüm öğeleri

⁶³ Arapçada korumak anlamına gelen *hima* uygulaması Türkçe'de koru veya koruluk şeklinde kullanılmaktadır; Kalyoncu, Taş, “Türk Kültüründe Çevre,” 48.

⁶⁴ Kalyoncu, Taş, “Türk Kültüründe Çevre,” 46-48.

⁶⁵ Jason W. Moore, “Capitalism As World-Ecology: Braudel and Marx on Environmental History,” *Organization & Environment* 16, no. 4 (2003b): 431.

⁶⁶ Daniel Hartley, “Anthropocene, Capitalocene, and the Problem of Culture,” içinde ed. Jason W. Moore, *Anthropocene or Capitalocene? Nature, History, and the Crisis of Capitalism*, (Oakland: PM Press, 2016), 158.

⁶⁷ Moore, “The Modern World-System,” 331.

metalaştırılıp ucuz kılınırken aynı zamanda etik-politik açıdan düşünce sistematığı olarak da doğa ucuzlatılmış ve hiyerarşik olarak daha aşağı konuma getirilmiştir.⁶⁸ Bu anlamda son beş yüzyılın büyük kapitalist dönüşümünde önce kırsalın tarımsal ekolojik dönüşümü ve kırsal kente aktarımı için, sonrasında coğrafi yayılma ve kapitalist sermaye birikimi için doğadaki her şeye meta olarak hükmedilmiştir. Böylece kapitalist dünya ekonomisi doğayı edilgenleştirip eko-coğrafi değişim süreçlerini ve sosyo-ekolojik yıkımları beraberinde getirmiştir.⁶⁹ Bu açıdan düşünüldüğünde modern kapitalist sistemi; sermaye birikimini, iktidar arayışını ve doğanın ortak üretimini birleştiren bir dünya-ekolojisi olarak analiz etmek mümkündür.⁷⁰ Özetle günümüzdeki ekolojik krizin kökenleri, bireyi doğaya yabancılaştıran modernist algıya ve modern dünya sisteminin getirdiği bir dizi dönüşüme dayanmaktadır.

Sonuç olarak sınırsız kâr arzusu ve sermaye birikimi ile işleyen kapitalist düzen toprağı ve doğayı metalaştırarak kapitalist dünya-ekolojisini doğurmuş, böylece modernist bireyin yabancılaştığı doğa ne yazık ki sömürgeciliğin nesnesine dönüştürülmüştür. Coğrafi keşiflerle başlayan endüstriyel üretim sürecinde sermaye birikimi için doğaya sınırsız ve acımasız bir biçimde hükmedilerek toprak ve insan emeği sömürülmüştür. Tüm bu sömürgeci süreçte başta Amerika, Afrika ve Avustralya olmak üzere Avrupa-dışı topraklarda yaşayan birçok kadim yerli topluluk doğa emperyalizminin ya da kolonyalizminin acı ve yıkıcı tecrübelerini deneyimlemek zorunda kalmıştır.⁷¹ Bugün bazı değişim emareleri olmakla birlikte günümüz insanının doğaya yabancılaşmış bakış açısını ana hatlarıyla koruduğunu söylemek mümkün. Aslında insanın doğayla karşılıklı, içselleştirici, kapsayıcı ve bütünlükçü bir ontolojik bağı yeniden kurabilmesi için yapması gerekenler çok açık. Nitekim Gezegensel Sınırlar Akademik Ağı'nın ekolojik krizi aşmak için öne sürdüğü manifesto niteliğindeki ilkeler seti, ekolojik yabancılaşma içindeki modern insanın doğaya bakışını niçin ve nasıl değiştirmesi gerektiği konusunda yol gösterici bir rehber olarak görülebilir:

“i- İnsanlar doğanın bir parçasıdır, doğadan ayrı değildir, ii- yenilenemeyen materyaller sonlu/sınırlı bir gezegende süresiz olarak hasat edilemez, iii- dünya ekosistemlerinin, kirliliği asimile etme kabiliyeti sınırlıdır, iv- enerji üretimi ekonomi de dahil olmak üzere tüm insan faaliyetleri için gereklidir, v- teknoloji enerji üretmek için değil, dağıtmak için bir araçtır, vi- fosil yakıtların kullanılması süregelen küresel iklim değişikliğinin başlıca nedenidir, vii- ister fiziksel ister ekonomik olsun üstel büyüme eninde sonunda sona ermelidir, viii- bugünün seçimleri aynı anda hem gelecek nesiller için sorun yaratabilir hem de gelecek nesilleri kaynaklardan mahrum bırakabilir, ix- insan davranışı bilinçli ya da bilinçsiz olarak değişebilir olsa da değişime engeller dayatan zihinsel kültür modelleri tarafından şekillendirilir, x- sınırlı kaynakların büyük ölçüde tüketilmesi sırasında birkaç nesil için görünen başarı, uzun vadeli başarı şansı hakkında çok az şey söylemektedir”⁷²

⁶⁸ Moore, “Introduction: Anthropocene or,” 2-3.

⁶⁹ Moore, “Capitalism As World-Ecology,” 446-447.

⁷⁰ Moore, “Introduction: Anthropocene or,” 7; Moore, “The Rise of Cheap Nature,” 81.

⁷¹ Bu konuda çarpıcı bir çalışma için bkz. Eduardo Galeano, *Latin Amerika'nın Kesik Damarları*, Çev. Roza Hakmen, Attila Tokatlı, (İstanbul: Sel Yayıncılık, 2017).

⁷² Murphy vd., “Modernity is incompatible,” 6.

Sonuç

Küresel ekolojik kriz dünyamızı ile sınırlı kalmayan, aynı zamanda tüm gezegeni ilgilendiren iç içe geçmiş sorun(sal)lar yumağıdır. Çok boyutlu ve karmaşık bu ekolojik krizde tek pay sahibi olmamakla birlikte en önemli aktör modern bireydir; zira insanlık tarihi boyunca ekolojik yabancılaşma içindeki modern insan kadar ekolojiye zarar veren başka bir varlık olmamıştır. Nitekim karasal çevrenin dörtte üçü ve denizlerin yaklaşık %66'sı insan eylemleriyle önemli ölçüde değiştirilirken yerli toplulukların yaşadığı veya yönettiği alanlarda bu eğilimlerin olmaması ya da daha az olması,⁷³ ekolojik yabancılaşma içindeki modern insanın küresel ekolojik krizde ne denli rol oynadığını göstermesi bakımından makalenin ana argümanının destekler niteliktedir.

Ekolojik yabancılaşma içindeki modern insanın bu yabancılaşma hali aslında varoluşunu anlamlandıramadığı ontolojik bir bunalımdır. Zira güven(lik) duygusu, eko-psikolojik olarak güvende olma hali ve dolayısıyla ekolojik güvenlik insanın en temel varoluşsal ihtiyaçlarından biridir. Oysa doğayı sahip olunması gereken bir nesne ya da tüketilmesi gereken bir meta olarak gören bir zihniyetin ekolojik güvenlikten mahrum kalması kaçınılmazdır. Yabancılaşma içindeki modern insanın ekolojik açıdan kendini güvende hissedebilmesi, varoluşuna ve geleceğine dair güven duygusu içinde olabilmesi için tüketim ve haz kültürüyle donanmış bireyci ve çıkarıcı psikolojisinden kurtulması gerekir. Fakat ekolojik yabancılaşma içindeki modern insanın 21. yüzyıl dünyasındaki günlük koşturmacası, insan-doğa bütünselliğini anlamlandırmadaki ekolojik bilincin ve sorumluluğun önünde duran en önemli engellerden biri olarak gözükmektedir. Günümüzün iletişim hızı, bir yerlere yetişme çabası, ekonomik dünyanın zorlayıcılığı, kazanma hırsı, toplumsal istikrarsızlık ve belirsizlikler, kısacası her alanda var olma mücadelesi ekolojik yabancılaşma üzerine odaklanıp düşünmemizi engellemektedir. Başka bir ifadeyle hayatın hızı ve zorlayıcı yaşam koşulları ekolojik kaygı gibi duygularımızı bastırmamıza veya görmezden gelmemize ve dolayısıyla çözüm arayışımızı sürekli olarak ertelememize neden olmaktadır. Böylece öne sürülen çözüm stratejilerinin de etkili ve sürdürülebilir bir biçimde hayata geçirilmesi zorlaşmaktadır.

Sonuç olarak insan-doğa ilişkisini hayatın hızından, hazzından, egoizminden ve tüketim döngüsünden çıkarıp bütünlükçü bir eko-psikolojik denklem üzerine yeniden kurmak gerekir. Çünkü giderek artan bir süreç olarak ekolojik yabancılaşma, her yeni neslin bir öncekinden daha fazla doğadan kopuk bir yaşam sürmesine neden olmaktadır. Günümüz çocuklarının doğayla temas kurma imkânları giderek azalırken, araştırmalar bu durumun onların duygusal ve ruhsal olarak daha çok zorlanmalarına, stres ve endişe düzeylerinde artışa neden olduğunu ortaya koymaktadır. Başka bir deyişle doğadan yabancılaşma yeni nesil çocukları "acı çeken bireylere" dönüştürmüştür.⁷⁴ Bu açıdan eğitim alanında ekolojik bilinç odaklı çalışmaların artırılması ve eko-psikolojik yaklaşımların her düzeydeki müfredatta yer bulması önem arz

⁷³ UN Report.

⁷⁴ Kateřina Jančaříková, Roman Kroufek, Martin Modrý, Karel Vojř, "Alienation from Nature and Its Impact on Primary and Pre-Primary Education," *Pedagogika* 70, no. 4 (2020): 525.

etmektedir. Özellikle kreş veya anasınıfından başlayarak çocuklarımıza ekolojik bilinç ve erdemi aşılayacak teorik ve uygulamalı ekoloji derslerinin zorunlu olarak eğitim-öğretim sistemine konulması ve bu öğretilerin ailelerin desteğiyle uygulamaya dönüşmesi küresel ekolojik krizle mücadelede belki en basit ama uzun vadede en etkili adımlardan biridir. Bununla birlikte ekolojik yabancılaşma içindeki modern insanın öncelikle yapması gereken kadim medeniyetlerdeki ekolojik bilinç ve ekolojik erdemi hatırlamaktır. Meng ve Wang'ın deyimiyle eski medeniyetlerin sahip olduğu ekolojik bilinç, ekolojik eğitimin inşası ve gelişimi açısından özünün içselleştirilmesi gereken kültürel bir hazinedir.⁷⁵ Örneğin Türk-İslam medeniyetinde doğayı "Toprak Ana" olarak gören ontolojik bakış ya da yerli Amerikan halklarındaki insandoga bütünselliğini şekillendiren *Pachamama* öğretisi yeniden benimsenmelidir. Zira doğaya dönmek ve doğayla ayrılmaz ontolojik bütünselliğimizi hatırlamak her birimiz için gerçek bir kolektif mücadele başlatabilmemizin ön koşuludur.

KAYNAKÇA

- Arons, Wendy. "We Should Be Talking about the Capitalocene." *TDR: The Drama Review* 1, (2023): 35-40.
- Bookchin, Murray. *The Ecology of Freedom: The Emergence and Dissolution of Hierarchy*. Montreal/New York: Black Rose Books, 1991.
- Burke, Anthony, Stefanie Fishel, Audra Mitchell, Simon Dalby, Daniel J. Levine. "Planet Politics: A Manifesto from the End of IR." *Millennium: Journal of International Studies*, (2016): 1-25.
- Çiğdem, Ahmet. *Aydınlanma Düşüncesi*. İstanbul: İletişim Yayınları, 1993.
- Davutoğlu, Ahmet. *Medeniyetlerin Ben İdraki: Medeniyet Teorisine Mukaddime*. İstanbul: Küre Yayınları, 2018.
- Dickens, Peter. *Reconstructing Nature: Alienation, emancipation and the division of labour*. London and New York: Routledge, 1996.
- Dupré, Louis. "Hegel's Concept of Alienation and Marx's Reinterpretation of it." *Hegel-Studien* 7, (1972): 217-236.
- Emeklier, Bilgehan, Nihal Emeklier. "Emotions in War: The Emotionality-Rationality Equation in Clausewitz's Theory of War." *The Philosophical Journal of Conflict and Violence* 4, no. 1 (2022): 44-64.
- Fromm, Erich. *Marx'ın İnsan Anlayışı*. Çev. Kaan H. Ökten, İstanbul: Arıtan Yayınevi, 1992.
- Galeono, Eduardo. *Latin Amerika'nın Kesik Damarları*. Çev. Roza Hakmen, Attila Tokatlı, İstanbul: Sel Yayıncılık, 2017.
- Galtung, Johan. *On the Dialectic Between Crisis and Crisis Perception*. 1983. Erişim 23.03.2023, <https://www.transcend.org/galtung/papers/On%20the%20Dialectic%20Between%20Crisis%20and%20Crisis%20Perception.pdf>

⁷⁵ F. L. Meng, Y. Wang, "Ecological wisdom," 3168-3169. Benzer bir yaklaşımla, Antroposen çağının getirdiği bu yenileyici dönemde yerel öğrenim süreçlerine aktarma ve küresel düzeyde bilgi paylaşımı bağlamında Aborjinlerden yola çıkarak yerli halkların kadim bilgeliğinin gezegenin ekolojik sağlığı için önemli katkılar içerdiği ortaya koyan bir çalışma için bkz. Anne Poelina, Sandra Blaise, Mindy Blaise, Catrina Luz Aniere, Pierre Horwitz, "Regeneration time: Ancient wisdom for planetary wellbeing," *Australian Journal of Environmental Education* 38, no. 3-4 (2022): 397-414.

- Global Footprint Network, *Türkiye'nin Ekolojik Ayak İzi Raporu*, 2012. Erişim 01.10.2023, www.footprintnetwork.org/content/images/article_uploads/Turkey_Ecological_Footprint_Report_Turkish.pdf
- Hailwood, Simon A. *Alienation and Nature in Environmental Philosophy*. Cambridge: Cambridge University Press, 2015.
- Han, Byung-Chul. *Psikopolitika: Neoliberalizm ve Yeni İktidar Teknikleri*. Çev. Haluk Barışcan. İstanbul: Metis Yayınları, 2019.
- Hardt, Judith Nora. "Research Perspectives and Boundaries of Thought: Security, Peace, Conflict, and the Anthropocene." *Revista de Estudios en Seguridad Internacional* 7, no. 1 (2021): 11-28.
- Hartley, Daniel. "Anthropocene, Capitalocene, and the Problem of Culture." *Anthropocene or Capitalocene? Nature, History, and the Crisis of Capitalism* içinde ed. Moore, Jason W., 154-165 (Oakland: PM Press, 2016).
- Horkheimer, Max, Theodor W. Adorno. *Dialectic of Enlightenment*. Stanford: Stanford University Press, 2002.
- <https://www.overshootday.org/content/uploads/2023/01/Country-Overshoot-Days-2023.pdf>
Erişim 01.10.2023.
- Jančaříková, Kateřina, Roman Kroufek, Martin Modrý, Karel Vojří. "Alienation from Nature and Its Impact on Primary and Pre-Primary Education." *Pedagogika* 70, no. 4 (2020): 509-532.
- Kalın, İbrahim. *Açık Ufuk*. İstanbul: İnsan Yayınları, 2021.
- Kalın, İbrahim. *Gök Kubbenin Altında*, İstanbul: Mecra Yayınları, 2022.
- Kařwak, Weronika, Vanessa Weighgold. "The Relationality of Ecological Emotions: An Interdisciplinary Critique of Individual Resilience as Psychology's Response to the Climate Crisis." *Frontiers in Psychology* 13, (2022): 1-10.
- Kalyoncu, Hasan, Kemaleddin Taş. "Türk Kültüründe Çevre Algısı ve İslam'ın Türk Toplumunun Çevre Anlayışına Etkileri." *Tabula Rasa Felsefe & Teoloji Dergisi* 39, (2022): 43-51.
- Karatzogianni, Athina, Andrew Robinson. *Power, resistance and conflict in the contemporary world social: Movements, networks and hierarchies*. New York: Routledge, 2010.
- Kellogg, Scott. *Urban ecosystem justice: The field guide to a socio-ecological systems science of cities for the people*. Yayınlanmış Doktora Tezi, New York: Department of Science and Technology Studies Rensselaer Polytechnic Institute Troy, 2018.
- Knutsen, Torbjon L. *Uluslararası İlişkiler Teorisi Tarihi*. Çev. Mehmet Özay, İstanbul: Açılım Kitap, 2006.
- Leiss, William. *The Domination of Nature*. Canada: McGill-Queen's University Press, 1994.
- Marx, Karl. *The Economic and Philosophic Manuscripts of 1844 and the Communist Manifesto*. Çev. Martin Milligan, New York: Prometheus Books, 1988.
- Marx, Karl. *Grundrisse*. Çev. Martin Nicolaus, New York: Random House, 1973.
- Meng, F. L., Y. Wang. "Ecological wisdom contained in the belief in water god along the ancient silk road." *Applied Ecology and Environmental Research* 20, no. 4 (2022): 3155-3171.
- Merchant, Carolyn. "The Scientific Revolution and The Death of Nature." *Isis* 97, (2006): 513-533.
- Mignolo, Walter D. *The Darker Side of Western Modernity: Global Futures, Decolonial Options*. Durham & London: Duke University Press, 2011.
- Modelski, George. *Long Cycles in World Politics*. Seattle and London: University of Washington Press, 1987.
- Moore, Jason W. "Sugar and the Expansion of the Early Modern World-Economy: Commodity Frontiers, Ecological Transformation, and Industrialization." *Review (Fernand Braudel Center)* 23, no. 3 (2000): 409-433.

- Moore, Jason W. ““The Modern World-System” as Environmental History? Ecology and the Rise of Capitalism.” *Theory and Society* 32, no. 3 (2003a): 307-377.
- Moore, Jason W. “Capitalism As World-Ecology: Braudel and Marx on Environmental History.” *Organization & Environment* 16, no. 4 (2003b): 431-458.
- Moore, Jason W. “Madeira, Sugar, and the Conquest of Nature in the “First” Sixteenth Century: Part I: From “Island of Timber” to Sugar Revolution, 1420–1506.” *Review (Fernand Braudel Center)* 32, no. 4 (2009): 345-390.
- Moore, Jason W. “Madeira, Sugar, and the Conquest of Nature in the “First” Sixteenth Century, Part II: From Regional Crisis to Commodity Frontier, 1506—1530.” *Review (Fernand Braudel Center)* 33, no. 1 (2010): 1-24.
- Moore, Jason W. “Introduction: Anthropocene or Capitalocene? Nature, History, and the Crisis of Capitalism.” *Anthropocene or Capitalocene? Nature, History, and the Crisis of Capitalism*. içinde ed. Moore, Jason W., 1-13, Oakland: PM Press, 2016a.
- Moore, Jason W. “The Rise of Cheap Nature.” *Anthropocene or Capitalocene? Nature, History, and the Crisis of Capitalism*. içinde ed. Moore, Jason W., 78-115, Oakland: PM Press, 2016b.
- Mourits, R.F.E. *The psychological roots of ecologically destructive consumptive behaviour: ecological alienation and self-alienation*, Thesis Philosophy of Psychology, Leiden: Leiden University, 2021.
- Murphy, T.W. Jr., D.J. Murphy, T.F. Love, M.L.A. LeHew, B.J. McCall. “Modernity is incompatible with planetary limits: Developing a PLAN for the future.” *Energy Research & Social Science* 81, no. 102239 (2021): 1-6.
- OECD, *Climate Change in Figures*. Erişim 02.10.2023 <https://www.oecd.org/environment/cop21-climate-change-in-figures.htm>
- Özdemir, İbrahim. *Çevre, İnsan ve Sorumluluklarımız*, İstanbul: Akıl Fikir Yayınları, 2020.
- Øversveen, Emil. “Capitalism and alienation: Towards a Marxist theory of alienation for the 21st century.” *European Journal of Social Theory* XX, no. X (2022): 1-18.
- Poelina, Anne, Sandra Blaise, Mindy Blaise, Catrina Luz Aniere, Pierre Horwitz. “Regeneration time: Ancient wisdom for planetary wellbeing.” *Australian Journal of Environmental Education* 38, no. 3-4 (2022): 397-414.
- Rosa, Hartmut. *Social acceleration: A new theory of modernity*, Çev. Jonathan Trejo-Mathys, New York: Columbia University Press, 2013.
- Stanley, Samantha K., Teaghan L. Hogg, Zoe Leviston, Iain Walker. “From anger to action: Differential impacts of eco-anxiety, eco-depression, and eco-anger on climate action and wellbeing.” *The Journal of Climate Change and Health* 1, no. 100003 (2021): 1-5.
- Thomashow, Mitchell. “The ecopsychology of global environmental change.” *The Humanistic Psychologist* 26, no. 1-3 (1998): 275-300.
- Uğur, Aydın. “Antroposen: İklim Krizi mi Yoksa Uygarlık Krizi mi?.” *Reflektif Sosyal Bilimler Dergisi* 2, no. 3 (2021): 557-579.
- UN Report: Nature’s Dangerous Decline ‘Unprecedented’; Species Extinction Rates ‘Accelerating’. 2019. Erişim 02.10.2023 <https://www.un.org/sustainabledevelopment/blog/2019/05/nature-decline-unprecedented-report/>
- Vogel, Steven. “Marx and Alienation From Nature.” *Social Theory and Practice* 14, no. 3 (1988): 367-387.
- Walsh, Elizabeth A. “Ellen Swallow Richards and the “Science of Right Living”: 19th century foundations for practice research supporting individual, social and ecological resilience and environmental justice.” *Journal of Urban Management* 7, no. 3 (2018): 131-140.

- WORLDBANK, *Groundswell Part 2: Acting on Internal Climate Migration.*, 2021, Erişim 02.10.2023, <https://openknowledge.worldbank.org/entities/publication/2c9150df-52c3-58ed-9075-d78ea56c3267>
- WWF *WWF's Living Planet Report Reveals a Devastating 69% Drop in Wildlife Populations on Average in Less Than a Lifetime.*, 2022. Erişim 02.10.2023, <https://wwf.ca/media-releases/living-planet-report-international-2022/>.
- Yalvaç, Faruk. *Alienation and Marxism: An alternative starting point for critical IR theory.* 2022, Erişim 24.08.2023, <https://www.e-ir.info/2022/01/27/alienation-and-marxism-an-alternative-starting-point-for-critical-ir-theory/>
- Yılmaz, Ensar. "Hint Kültüründe ve Tek Tanrılı Dinlerde Çevre Toplum İlişkisi." *Afyon Kocatepe Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi* 12, no. 1 (2010): 25-48.